

**T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**KAPİTALİST ÜRETİM MODELİ BAĞLAMINDA
GÖZETİM POLİTİKALARININ EKONOMİ POLİTİK
ANALİZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EYLÜL YAĞMUR SEVER

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Ekin OYAN ALTUNTAŞ

BOLU, TEMMUZ - 2023

KABUL VE ONAY SAYFASI

Eylül Yağmur SEVER tarafından hazırlanan “KAPİTALİST ÜRETİM MODELİ BAĞLAMINDA GÖZETİM POLİTİKALARININ EKONOMİ POLİTİK ANALİZİ” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir.

24.07.2023

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Doç. Dr. Ekin OYAN ALTUNTAŞ
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Prof. Dr. Mehmet DALAR
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Özkan GÖKCAN
Munzur Üniversitesi

.....

Yedek Üye
Dr. Öğr. Üyesi Bilge ŞAHİN KÖNİG
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Yedek Üye
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Bahadır KESKİN
Amasya Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

➤ Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,

➤ Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,

➤ Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,

➤ Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,

➤ Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,

aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin __/__/__ tarihinde Turnitin adlı intihal tespit programından enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % __ olarak tespit edilmiştir.

.....
EYLÜL YAĞMUR SEVER

ÖZET

KAPİTALİST ÜRETİM MODELİ BAĞLAMINDA GÖZETİM POLİTİKALARININ EKONOMİ POLİTİK ANALİZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EYLÜL YAĞMUR SEVER

BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

(TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. EKİN OYAN ALTUNTAŞ)

BOLU, TEMMUZ - 2023

X + 97

ÖZET

Kapitalizmin başlangıcı olan ilk fabrikalardan itibaren gözetleme-denetleme pratikleri maddi üretimin devamı için kapitalist üretim modeline dâhil olmuştur. Topraksızlaştırılmış eski köylü-yeni işçi topluluğunun emeklerini satmaya zorlanması ve ücretli emeğin ortaya çıkması, beraberinde birtakım denetim mekanizmalarını getirmiştir. Bu bağlamda gerek emek gücünün denetlenmesi gerekse mülkiyet rejiminin muhafaza edilmesi için içeride ve dışarıda birtakım gözetim uygulamalarına başvurulmuştur. Neoliberalizm sonrası değişen emek rejimi ve gelişen teknolojiler sayesinde fiziki sınırlardan özgürleşen gözetim teknolojileri gündelik hayat pratiklerinin hemen her noktasına nüfuz etmiştir. Bireyler, gruplar ve toplumlar; şirketler, patronlar ve devletler tarafından sürekli gözetim altında tutulmaktadır. Gözetimin; emek sürecinin denetlenmesi, toplumun denetlenmesi, içeride-dışarıda istihbarat toplanması, kişiselleştirilmiş reklamcılığa ve siyasal propaganda kampanyalarına veri sağlaması gibi işlevleri mevcuttur. Ana akım gözetim çalışmalarında genellikle konunun tek bir boyutu ele alınmakta, dolayısıyla gözetim olgusunun bağlam ilişkisi ve etkileşimleri görülmemektedir. Bu tezin kuramsal çerçevesi olan ekonomi politik perspektif, konunun bağlamından koparılmadan bütünsel olarak ele alınmasını sağlamaktadır. Bu çalışmada gözetim politikalarının kapitalist üretim modelinin varlığını sürdürmesinde ve yayılmasında oynadığı rol birçok düzeyde incelenecektir.

ANAHTAR KELİMELER: Kapitalist üretim modeli, Gözetim, Marksizm, Denetim

ABSTRACT

ECONOMIC POLITICAL ANALYSIS OF SURVEILLANCE POLICIES IN THE CONTEXT OF CAPITALIST PRODUCTION MODEL

MASTER THESIS

EYLÜL YAĞMUR SEVER

BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

DEPARTMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS

(SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. EKİN OYAN ALTUNTAŞ

BOLU, JULY 2023

X + 97

From the advent of the first factories that marked the beginning of capitalism, surveillance and monitoring practices have become integral to the capitalist mode of production for the continuation of material production. Forcefully dispossessed old peasants and new group of workers was forced to sell their labor that resulted with the emergence of wage labour which came up with various control mechanisms. In this context, both internal and external surveillance practices have been implemented to monitor labor force and to preserve the regime of property ownership. The labor regime, which have undergone through some changes with Neoliberalism, and advancements in technology have freed surveillance technologies from physical constraints that leads it to permeate every single aspect of everyday practices. Individuals, groups, and societies find themselves under surveillance by corporations, employers, and governments. Surveillance has multiple functions ranging from monitoring production process, monitoring society, collecting intelligence both domestically and internationally, providing data for personalized advertising, and supplying data for political propaganda campaigns. Mainstream surveillance studies mainly focus on a single dimension of the concept, therefore, fail to recognize the contextual relation and interactions within the surveillance. Economy politic perspective, which is the theoretical framework of this thesis, provides a comprehensive approach to inquire surveillance fully within in its context. This thesis will examine the role of surveillance policies for the survival and spread of the capitalist mode of production from various levels.

KEYWORDS: Capitalist mode of production, surveillance, Marxism, controlling

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KABUL VE ONAY SAYFASI	iii
ETİK BEYAN.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	ix
TEŞEKKÜR	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1. KAPİTALİST ÜRETİM MODELİ VE İLİŞKİLERİ.....	4
1.1 Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimi ve İlişkileri	6
1.1.1 İlkel Komünal Toplumdan Köle Ekonomisine	6
1.1.2 Köle Ekonomisinden Feodal Üretim Biçimine	7
1.2 Feodalizmden Kapitalizme Geçiş: “Mülksüzleştirme” ve “Emeğin Metalaşması”	8
1.3 Kapitalist Üretim Modelinin Temel-Tanımlayıcı Özellikleri	10
1.4 Kapitalist Üretim İlişkilerinin Çelişkileri ve Gizemleştirme	13
1.4.1 Kullanım Değeri ile Mübadele Değeri Çelişkisi.....	14
1.4.2 Aşırı Birikim ve Kâr Oranlarının Düşme Eğilimine Girmesi	15
1.4.3 Yabancılaşma.....	17
1.4.4 Emek ve Sermayenin Uzlaşmaz Çelişkisi	18
1.5 Kapitalist Üretim İlişkilerinin Denetim-Disiplin Aracı Olarak Gözetimin İşlevselliği	18
1.5.1 Neoliberalizm Öncesi Emek Rejiminde Üretim Sürecinin Denetimi	
20	
1.5.1.1 Taylorizm.....	20
1.5.1.2 Fordizm	22
1.5.2 Neoliberalizm Dönem Emek Rejiminde Üretim Sürecinin Denetimi	
24	
1.6 Değerlendirme	25
İKİNCİ BÖLÜM.....	28
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: GÖZETİM ÇALIŞMALARI	28
2.1 Post-yapısalcı Yaklaşımlar	28
2.1.1 Panoptikon.....	30
2.1.1.1 Mimari Bir Model Olarak Panoptikon	30
2.1.1.2 Michel Foucault’ya Göre Panoptikon	33
2.1.2 Disiplin Toplumu.....	34
2.1.3 Superpanoptikon.....	34
2.1.4 Sinoptikon.....	34

2.1.5 Omniptikon.....	35
2.1.6 Akışkan Gözetim	35
2.2 Güvenlik ve Otoriter Devlet Yaklaşımı.....	36
2.2.1 2001 Teröre Karşı Savaş Stratejisi ve Olağanüstü Hal.....	38
2.2.2 1984: Orwell'ın Gözetim Distopyası.....	40
2.2.3 Gözetim Toplumundan Maksimum Güvenlik Toplumuna	42
2.2.4 Ban-optikon	44
2.3 Tüketim Stratejisi Olarak Gözetim.....	44
2.3.1 Panoptik Tasnif.....	44
2.3.2 Gözetim Kapitalizmi.....	45
2.4 Değerlendirme	46
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	49
3. KAPİTALİST ÜRETİM MODELİ BAĞLAMINDA GÖZETİM	
POLİTİKALARI.....	49
3.1 Kapitalist Üretim Modeli-İlişkileri ve Siyasi Mekanizmaları Bağlamında Gözetim	50
3.2 Neoliberal Kapitalist Birikim Modelinde Gözetim Pratikleri	55
3.2.1 Üretim Sürecinde Gözetim	55
3.2.2 Pazarlama Stratejisi Olarak Gözetim.....	56
3.2.2.1 Kişiselleştirilmiş Reklamcılık	60
3.2.2.1.1 Target ve Hamilelik Skoru.....	61
3.2.2.1.2 Netflix ve Öneri Görselleri	62
3.2.2.1.3 Amazon ve Kişiselleştirilmiş Öneriler.....	62
3.2.2.1.4 Pokemon Go ve Konumsal Gözetim	64
3.2.3 Neoliberal Kapitalist Birikim Modeli Bağlamında İçeri Yönelik Denetim Mekanizması Olarak Gözetim	64
3.2.3.1 Kamusal Alanların ve Günlük Hayatın Gözetlenme Stratejileri ve İnsan Hakları İhlalleri	65
3.2.3.2 Toplumsal Kriz Hallerinde Araçsallaştırılan Gözetim.....	67
3.2.3.3 Çin Sosyal Kredi Sistemi	68
3.2.3.3.1 Çin'in Uygur Türklerine ve Azınlıklara Yönelik Uyguladığı Gözetim	72
3.2.4 Neoliberal Kapitalist Birikim Modeli Bağlamında Dışarı Yönelik Denetim Mekanizması Olarak Gözetim	75
3.2.4.1 Müdahaleci Devlet Gözetiminin İfşası Olarak Snowden Olayı.....	76
3.2.4.2 Stratejik Bir Silah Olarak Gözetim: Pegasus Skandalı	78
3.2.4.3 Ulusal ve Uluslararası Rekabette Bir Manipülasyon Aracı Olarak Gözetim: Cambridge Analytica Skandalı.....	80
3.2.4.3.1 Skandalda Facebook'un Rolü ve Verilerin Toplanması	80
3.2.4.3.2 Kişiselleştirilmiş Akış: Filtre Balonu ve Yankı Odası.....	81
3.3 Değerlendirme	83
4. SONUÇ.....	85
KAYNAKLAR	88

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

AİHM : Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi

AİHS : Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

BBW : Big Brother Watch (Büyük Birader İzliyor)

BIT : Behavioural Insights Team (Davranışsal Kavrayış Ekibi)

BM. : Birleşmiş Milletler

CETC : China Technology Group Corporation (Çin Teknoloji Grup Şirketi)

ÇHC : Çin Halk Cumhuriyeti

DSÖ : Dünya Sağlık Örgütü

IJOP : Integrated Joint Operations Platform (Entegre Ortak Operasyon Platformu)

NATO: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)

NSA : National Security Agency (Ulusal Güvenlik Ajansı)

PATRIOT : Provide Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism (Terörizmi Durdurmak ve Önlemek için Gerekli Araçların Temini)

SCL : Strategic Communication Laboratories (Stratejik İletişim Laboratuvarları)

SUÖB. : Sincan Uygur Özerk Bölgesi

USA ACT : Uniting and Strengthening America Act (Amerika'yı Birleştirme ve Güçlendirme Yasası)

TEŞEKKÜR

Üniversite hayatımın ilk yıllarından itibaren desteğini, bilgisini, sevgisini ve anlayışını hiçbir zaman esirgemeyen, yoluma ışık tutan, ihtiyacım olan alanı bana her zaman fazlasıyla tanıyan, yazdığım her bir kelimeyi özenle okuyan ve bana tezin her aşamasında danışmanım olduğu için çok şanslı hissettiren değerli tez danışmanım sayın Doç. Dr. Ekin OYAN ALTUNTAŞ'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Onun rehberliği, özverisi ve anlayışı olmadan bu çalışmanın ortaya çıkması mümkün olmazdı. Ayrıca tez süresince yardımlarını ve desteğini esirgemeyen sayın Arş. Gör. Ali BERKUL'a teşekkür ederim.

Eğitim hayatımın her aşamasında maddi-manevi desteklerini benden esirgemeyen, kendim olmam ve istediğim yolda ilerlemem için bana ihtiyacım olan alanı açan aileme ve her zaman sevgiyle yanımda duran ve varlığıyla hayatımı aydınlatan anneme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

GİRİŞ

Gözetim çalışmaları son yıllarda gittikçe popülerleşen ve akademik yazında kendine daha çok yer bulan konulardan biri haline gelmiştir. En basit haliyle bir kişiyi, bir grubu veya bir toplumu sistematik olarak izleme faaliyeti olan gözetim, teknolojinin gelişmesiyle birlikte fiziki engellerin çoğundan kurtulmuş ve gündelik hayat pratiklerinin her noktasına nüfuz etmiştir. Gözetim uygulamaları ve politikaları üretimden tüketime, güvenlikten propagandaya kadar hemen her alanda görülmektedir.

Akademik alanda yapılan gözetim çalışmaları genellikle post-yapısalcı, güvenlik merkezli ve tüketim odaklı olarak ele alınmıştır. Bu çalışmalar yanlış olmamakla birlikte gözetimin üretim modelleri ve toplumsal ilişkileri bakımından işlevini bütünsel olarak alma hususunda eksik kalmakta ve diğer yönlerinden izole etmektedir. Bir diğer ifadeyle gözetim olgusunu maddi bağlamından koparmakta ve etkileşimi göz ardı etmektedir. Oysa gözetim politikaları, kapitalist üretim modelinin ve dolayısıyla, maddi koşulların ayrılmaz bir parçasıdır. Köle ekonomisi veya feodal sınıflı üretim biçimi ve ilişkilerinde de kullanılmakla birlikte gözetim stratejileri, emeğin metalaştığı, seri üretim-tüketimin küresel boyutta yayıldığı ve finans kapitalin değer üretmeyen ama sermaye ihracını kesintisiz sürdürmesi gerektiği kapitalist üretim biçim ve neoliberal birikim modelinde sistemin yeniden üretimi bakımından zorunlu olmuştur. Emek-sermaye çelişkilerinin yönetilmesi ve kitlelerin denetim altında tutulması; artı değer-sermaye birikimi ve kâr maksimizasyonu gözetilirken emek maliyetlerinin aşağı çekilmesi; egemen sınıf lehine servet transferini süreklileştirecek mülkiyet rejimi ile hukuk-devlet yapısının küresel boyutta işlevselleştirilmesi; sermaye hareketlerinin ve metalaşmanın önündeki engeller kaldırılırken sermayeye yeni birikim alanları açılması gibi kapitalizme ilişkin zorunluluklar doğrultusunda gözetim stratejileri gerek üretim ve tüketim süreçlerinde (işyerinde izleme veya kişiselleştirilmiş veri takibi ile reklamcılık faaliyetinde bulunma gibi) gerekse de modele yönelik tehditleri ön almada (istihbarat toplama, siyasi propaganda yöntemlerini geliştirme, ideoloji oluşturma-meşrulaştırma, tehditleri ortadan kaldırma... vb.) kullanılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, gözetim olgusunun ekonomi politik analizini yapmak ve gözetime ilişkin stratejilerin kapitalist üretim modeli ve ilişkileriyle olan etkileşimini açıklamaktır. Ekonomi politik perspektif, gözetim stratejilerinin neden, nasıl ve hangi dolayım ilişkileri bağlamında ortaya çıktığını ve işlevselleştirildiğini açıklamayı ve olguyu maddi bağlamından kopartmadan bütünsel bir yaklaşımla incelemeyi mümkün kılmaktadır. Bu tezin temel sorunsalı, gözetim stratejilerinin parçalı olarak salt bir söylem-ideoloji, güvenlik aygıtı veya bir pazarlama aracı olarak değil; kapitalist birikim modelinin maddi koşullarının bir bileşeni olarak işlevsellik gösterdiğini ortaya koymaktır.

Bu doğrultuda tez çalışmasının birinci bölümünde kapitalist üretim modelinin ve kapitalist üretim ilişkilerinin detaylı açıklaması yapılacak ve kapitalizm öncesi sınıflı toplumlardan kısaca bahsedilecektir. Buna ek olarak, bölümde kapitalist üretim modeline geçiş, topraksızlaştırma ve ilkel birikim süreci ele alınacaktır. Kapitalizmin temel-tanımlayıcı nitelikleri açıklanacak ve modelin yapısal iç çelişkileri incelenecektir. Son olarak, kapitalist üretim modelinde denetimin işlevselliği ve bu konuda yapılmış öncü nitelikteki çalışmalar ele alınacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümde gözetim olgusuna dair kavramsal bir çerçeve çizilecek ve konuya dair yapılmış akademik çalışmalara yer verilecektir. Bu çalışmalar post-yapısalcı, güvenlik merkezli ve tüketim temelli çalışmalar olarak üç başlık altında analiz edilecektir. İlk başlıkta panoptikon, disiplin toplumu, superpanoptikon, sinoptikon, omniptikon ve akışkan gözetim kavramları üzerinde durulurken ikinci başlıkta, güvenlik kavramının tarihsel gelişimi, otoriter devlet yaklaşımı, teröre karşı savaş stratejisi üzerinden olağanüstü hal kavramı, 1984 distopyası ve ban-optikon kavramları incelenecektir. Üçüncü ve son başlıkta ise özel şirketlerin gözetimi bir pazarlama stratejisi olarak kullandığını ileri süren çalışmalara yer verilecek ve panoptik tasnif ve gözetim kapitalizmi kavramları analiz edilecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümde, ilk iki bölümde çizilen çerçevenin içi doldurularak kapitalist üretim ilişkilerinde neoliberalizm öncesi ve sonrası emek rejimlerinde gözetim politikalarının işlevselliği ele alınacaktır. Bu bağlamda gerek neoliberalizm öncesi gerek neoliberalizm sonrası dönemde gözetimin üretim

sürecinde, tüketim sürecinde, toplumsal düzenin muhafazasında, rejim güvenliğinin sağlanmasında ve içeride-dışarıda istihbarat toplanmasında kapitalist tarafından nasıl araçsallaştırıldığı gündelik pratikler ve politikalar üzerinden açıklanacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.KAPİTALİST ÜRETİM MODELİ VE İLİŞKİLERİ

Doğadaki tüm canlılar hayatlarını sürdürebilmek için var olan kaynakları tüketmektedir. Yaşamın yeniden üretiminde ve sürekliliğini sağlamakta insanı diğer canlılardan ayıran en temel unsur ise, üretimi kolektif bir süreç haline getirmesi ve doğal kaynakları bilinçli bir şekilde dönüştürmesidir. Kaynakların bilinçli dönüşümünde kullanılan en temel eylemsel araç bilinçli emektir (Yaşlı, 2016: 12) ve kullanım amacı bakımından diğer eylemlerden farkı, üretim maksadı taşıması ve üretici, üretim nesnesi, teknoloji ve aletlerinden oluşan üretici güçlerin sürece dâhil olduğu ilişkiler bütünü yaratmasıdır.

İnsanlığın neolitik devrimi sonrasında yaşamın yeniden üretilmesinde doğal veya işlenmiş kaynaklar, bilinçli emek gücü, teknoloji-bilgi gibi unsurları içeren üretici güçlerin gelişimi kolektif üretimi hızlandırmıştır. Üretici güçler ile üretim ilişkilerinin diyalektik etkileşimi, ortaya çıkarttıkları yeni ihtiyaçlar, biriken çelişkileri ve eklenen yeni dolayım ilişkileri bağlamında üretim ve toplum modelleri sürekli bir dönüşüme uğramıştır (Brosius, 2015: 63-66).

Üretici ile üretim araçları arasındaki ilişki ile mülkiyete dayalı ilişkiler, genel anlamda üretim ilişkileri bağlamında düzenlenmiştir. Maddi yaşamın yeniden üretilmesi sürecinde bireyler, gruplar veya kurumlar gibi ilişkiler ağını kapsayan sınıfsal yapılanmaların üretim ve bölüşüme dair tüm ilişki biçimleri üretim ilişkileri dâhilinde ortaya çıkmaktadır.

Mülkiyet temelinde birbirinden tamamen ayrılan iki hâkim üretim ilişkisi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, üreticilerin üretim araçlarına sahip oldukları toplumsal üretim ve diğeri, üreticiler ile üretim araçlarına sahip olanların birbirinden farklılaştığı sınıflı toplum yapısıdır. Üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan fakat fiilen üretim sürecine katılmayan sınıf, üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun fakat fiili üretim sürecinde yer alan sınıfın yarattığı değere el koymakta ve geriye yalnızca hayatlarını idame ettirecekleri kadar ürün bırakmaktadır (Brosius, 2015: 67; 86-87). Yaşamın yeniden üretimi için gerekli olan miktardan fazla yapılan üretim, üreticinin denetimine bırakılmamakta ve artık ürünün kimler arasında; ne oranda ve nasıl paylaşılacağı sorununu ortaya çıkartmaktadır. Fiilen ve kolektif bir işbölümü ile üreten fakat üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulundurmayan emekçi sınıf ile üretime doğrudan katılmayan,

fakat üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan ve ürünün denetimini elinde tutan sınıf arasında uzlaşmaz çıkarlar doğmaktadır (Yurtsever, 2012: 135).

“Toplumdaki üretici güçler ile üretim ilişkilerinin özgül bileşiminden” (Marksist İktisat El Kitabı, 2014: 125) oluşan üretim modeli, “üretici güçler ile üretim ilişkilerinden oluşan diyalektik bir bütün” içinde etkileşim oluşturmakta ve “toplumsal yapının ekonomik temeli(ni)/altyapısı(nı)” (Brosius, 2015: 68; 78) bu dolayimler arasında kurmaktadır. Üretici güçler ile üretim ilişkileri arasında var olan çelişkilerin artan birikimi ve yayılımı, sınıf mücadelesinin şiddetinde de belirleyici olmaktadır. Sınıf mücadelesi, sömüren-sömürülen sınıflar arasında olabileceği gibi, sınıf içi bölüşüm ilişkilerinde; servet veya sermaye birikiminde; kaynakların tahsisinde, en örgütlü kurumsal organizasyon olarak devlet yapılanmasında, hukukun kuramsal ve işlevsel düzenlenişinde ve siyasi önceliklerde açığa çıkabilmekte ve gerek ulusal gerekse de uluslararası düzeyde yoğun rekabet ve mücadelelerle dönüşebilmektedir (Brosius, 2015: 123-131).

Üretim modeli ve ilişkileri içinde yaşanan hâkimiyet mücadelelerinin etkileşim ve dolayım ilişkileri içinde sürekli olarak dönüşüme uğraması mevcut üretim modelini yerini yeni bir üretim modeli ve ilişkilerine bırakması ile sonuçlanmaktadır. Üretim modellerinin birbirlerini izlemesi maddeci tarih yaklaşımına göre kaçınılmaz olmakla birlikte söz konusu değişim çizgisel bir hareket içinde ilerlememekte ve şematik bir kalıba oturtulamayacak şekilde özgün özelliklere sahip olmaktadır. Buna ek olarak, üretim modelleri ve ilişkileri dünyanın her yerinde aynı zamanda ve aynı dolayım ilişkileri içinde dönüşüme uğramamış ve aynı şekilde var olmamıştır (Yurtsever, 2013: 40; Yurtsever, 2012: 46-47). Bununla birlikte, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de ele alınacağı gibi üretim modelinin ve ilişkilerinin egemen sınıf lehine yeniden üretiminin sağlanmasında içinde gözetlemenin kullanıldığı iktidar stratejileri dünyanın birçok yerinde benzer gerekçe ve motivasyonlarla kullanılmıştır. Bu stratejilerin neden, nasıl ve hangi önceliklerle kullanıldığının ortaya çıkartılması amacıyla tarihte öne çıkan ve küresel sınıflandırma içinde yer alan üretim model ve ilişkileri aşağıda incelenecektir.

1.1 Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimi ve İlişkileri

1.1.1 İlkel Komünal Toplumdan Köle Ekonomisine

Şartların zorlu, araçların ise basit olduğu paleolitik dönemde insanlık hayatta kalabilmek için kolektif hareket etmiş ve doğa ile diyalektik etkileşim içinde maddi ihtiyaçların gerektirdiği kadar avlayıcılık ve toplayıcılık yapmıştır. Doğanın diyalektik dönüşümü ve küçük grup örgütlenmelerinin artan iletişim ve bilgi aktarım sürekliliğinde ortaya çıkan yeni gereksinimler, dünyanın birçok bölgesinde neolitik devrimi, hayatın yeniden üretimi için bir zorunluluk haline getirmiştir. Tarımsal üretim ve hayvancılığın gelişmesiyle birlikte artan şekilde yerleşik hayata geçen ve büyüyen topluluklarda iş bölümü, uzmanlaşma ve üretim verimliliği doğal olarak ortaya çıkmış ve toplulukların maddi yaşam üretimlerinde ihtiyaçlarından fazlasına tekabül eden tarımsal ürünler zamanla diğer topluluklar ile gereksinimler doğrultusunda değiş-tokuş edilmeye başlanmıştır. Topluluklar arasında değişim araçları çeşitlendikçe ve etkileşim ilişkileri geliştikçe üretici güçlerin ilerleyişi, üretim fazlası ve birikim artışı hızlanmıştır (Yurtseven, 2021: 99-100).

Üretim ve birikimin niceliği arttıkça topluluk içi ve topluluklar arası ilişkilerin niteliği değişmiş ve üretim biçimi ve ilişkileri dönüşüm geçirmiştir. Niceliğin niteliğe ve niteliğin niceliğe dönüşümü sürecinde üretim araçları üzerindeki mülkiyet rejimi sayıca az egemen bir sınıf lehine bireysel mülkiyete şekline dönüşmüştür. Servet birikimi ve üretilen değerın bölüşümünde ortaya çıkan eşitsizlik ve sömürü ilişkileri, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan egemen azınlık ile maddi üretimi gerçekleştiren çoğunluk arasındaki sınıfsal ayrışmayı niteliksel olarak belirlemiştir. Üretim modeli ve ilişkileri dahilinde zor ve zor dışı yöntemler kullanılarak ortaya çıkan sınıfsal ayrışma, toplumsal düzenin egemen sınıf çıkarları lehine sürekli olarak yeniden üretilmesini ve siyasi, idari, askeri ve ideolojik örgütlenme ve aygıtlarını düzenleyen hiyerarşik sınıfsal ayrımlarının oluşmasını beraberinde getirmiştir.

Üretim araçlarının çeşitlenmesi, nüfusun küresel boyutta artması, toprağa bağlı üretimin çoğalması, bilgi üretiminin egemen sınıfın servet birikimi ve toplumsal düzeni yeniden üretmesi adına süreklileştirilmesi ve tarım rantı ile ticari gelirlerin artması insanın metalaşarak köle emeği olarak kullanılmasının önünü açmıştır. Toprak rantını, ticari gelirlerini ve servet birikimini çoğaltacak şekilde savaş ganimetlerinden, ödenmemiş borçlardan ve aile-soy devamlılığında

üretilen köle emeği ve buna dayalı ekonomi modeli, toplumsal düzen halini almış ve toplumun üretim modeli köle emeği üzerinden biçimlenmiştir (Nikitin, 1990: 31-33).

1.1.2 Köle Ekonomisinden Feodal Üretim Biçimine

Köleci toplumda köle, köle sahibi için “konuşan alet” konumundadır (Nikitin, 1990: 34). Köle alınıp satılabilen bir üretim aracıdır ve ürettiği mal ve hizmet değerleri doğrudan köle sahibinin denetimi altındadır. Üretim aracı olarak kullanılan köle emeğinin yarattığı değere, mülkiyet sahibi olarak el koyan köle sahibi/efendi, sömürü ilişkisinin yeniden üretimi için kölenin zorunlu emek gücünü sadakatli ve sürekli şekilde arttırmasını beklemektedir. Bununla birlikte, aşırı sömürü altındaki kölelere yönelik kötü muamele sık sık ayaklanmalara sebep olmuş ve zora dayalı yöntemlerle elde edilen toprak ve köle ediniminin sınırlarına gelindikçe de köleci ekonomik modelin verimliliği azalmıştır. Sonuç olarak, köleci ekonomisinin biriken çelişkileri yeni üretim ilişkilerinin gelişmesini zorunlu kılmıştır (Nikitin, 1990: 35).

Köleci üretimin nüvelerinin ilkel komünal toplumun “bağrında” ortaya çıkması gibi, köleci toplumun “bağrında” da feodal üretim ilişkileri doğmuştur (Zubritski, Mitropolski ve Kerov, 1980: 144). Feodalizm hiyerarşik, rekabetçi, genişlemeci ve toprak mülkiyetine dayanan bir üretim modelidir. Üretim gücü serf, üretim aracı topraktır. Toprağın mülkiyeti ise senyöründür. Senyörün mülkiyetinde olan toprağın kullanım hakkı serfe verilmekte ve böylece serf önce toprağa, sonra da toprak ile birlikte senyöre bağlı kılınmaktadır (Faulkner, 2016: 120-124; Yurtsever, 2013: 42). Serf toprağı işlemek ve ürettiği ürünün neredeyse tamamını senyöre vermek ile mükelleftir. Yalnızca ailesinin geçimini sağlamaya yetecek kadar toprağın tasarruf hakkı serfin kendisine bırakılmıştır. Toprağın işlenmesine ek olarak serfin sadakatli olması, verilen görevleri yerine getirmesi, iş harici her eylemde senyörden izin alması ve senyör tarafından uygun görülen vergileri ödemesi beklenmektedir (Köymen, 2014: 154). Sınırlı mülkiyet hakkı olan serfin, mutlak mülkiyet konusu olan köleden farkı ürettiği ürünün bir kısmını alabilmesi, evlenebilmesi, çoğalabilmesi ve görevlerini yerine getirdiği müddetçe toprağından kopartılamamasıdır (Oyan, 1998: 10; Köymen, 2014: 154; Brosius, 2015: 159-160).

1.2 Feodalizmden Kapitalizme Geçiş: “Mülksüzleştirme” ve “Emeğin Metalaşması”

Nüfusun ağırlık olarak kırdada yaşadığı, tarıma dayalı üretimin hâkim olduğu, ticaretin henüz tam anlamıyla gelişmediği ve çoğunluğun ancak asgari ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar kazandığı (Beaud, 2015: 29) feodal üretim ilişkilerinin iç çelişkileri 14. yüzyıla doğru hızlanmıştır. Bu dönemle birlikte Batı Avrupa’da vebaya dayalı kitlesel ölümler (özellikle 1348 salgını) ve nüfus dalgalanmaları; deniz aşırı ticari faaliyetlerin egemen sınıflar arası çatışmaları arttırması; coğrafi keşifler sonrasında yoğunlaşan sömürgecilik ve sömürgeciliğin sağladığı “dışsal zenginlik” (Oyan, 2016: 30-31) ile niceliği artan değerli madenlerin başta gıda fiyatları olmak üzere tüm fiyatlarda ciddi enflasyona sebep olması ve dolayısıyla gelişen siyasi çalkantılar, feodal üretim biçiminin ve ilişkilerinin iç çelişkilerinin birikim hızını arttırmıştır. Buna ek olarak, İtalya’dan Rönesans ile yayılan bilgi akışının Batı Avrupa geneline yayılması; üretim araçları olarak iş aletleri ve tekniklerinin gelişmesi ve uzmanlaşmanın artması; kentleşmenin hızlanması ve kentli mülk sahibi tüccar sınıfının burjuvazi olarak ortaya çıkmaya başlaması ve merkezi yönetici sınıfının güçlenmesi; değişen sistemin yeniden üretimine yönelik hukuk kurallarının oluşması ve üretim araçları ile üretici güçlerin tüm bu gelişmelere ve dolayım ilişkilerine paralel şekilde dönüşmesiyle yeni bir üretim modeli gelişmeye başlamıştır (Zubritski, Mitropolski ve Kerov, 1980: 222-224).

Tüm bu gelişmeler altında “farklı biçimlerde tezahür eden aşırı kolonyal sömürü; yağma, zorunlu çalışma, köleleştirme, eşit olmayan değişim, haraç ve kolonyal vergiler” (Zubritski, Mitropolski ve Kerov, 1980: 224) ile köylü emeğinin zor ve zor dışı yöntemlerle tahakküm altında ürettiği değerden oluşan servet, sermayeye dönüşecek şekilde üretim araçlarına sahip olan sınıflar elinde birikmeye devam etmiştir (Beaud, 2015: 115). Sonuç olarak, feodalizmin iç çelişkileri birikerek üretim biçimini sürüdürülemez ve sınıfsal ilişkilerinin niteliğini de daha yoğun çatışma içinde keskinleştirirken, üretim araçları ve ilişkilerindeki dönüşüm yeni bir üretim modeli olarak kapitalist üretim modeline geçişi hızlandırmıştır. Söz konusu süreç, şiddet, ekonomi dışı zor müdahaleler, savaş, halk ayaklanmaları ve ideolojik müdahale şekilleri barındıran ve

topraksızlaştırma ile mülksüzleştirme içeren “ilkel birikimin”¹ farklı aşamalarının uzun ve karmaşık bir tarihsel kesitini oluşturmuştur (Oyan, 2016: 26-27).

Üretim araçlarının ve ilişkilerinin dönüştüğü; büyük üretim işletmelerinin kurulması için gereken sermaye birikiminin gerçekleştiği; zorunlu ücretli emeğin yaygınlaştığı ve sonuç olarak sanayi devriminin ön koşullarının olduğu İngiltere’deki “çitleme” hareketi, kapitalist üretim biçimine geçişte çok önemli bir kilometre taşı olmuştur (Yurtsever, 2012: 62). Yüksek kaliteye sahip yün sağlayan merinos koyunu yetiştirmek için gerekli koşulların İngiltere’de ideal olması ve Kuzey Avrupa yünlü dokuma sanayinde ortaya çıkan hammadde sıkıntısı, kapatma hareketi olarak da bilinen çitleme hareketine zemin hazırlamıştır. Koyun yününe dayalı yünlü kumaş üretimi ve ticareti, tarımsal ürün yetiştirmeye kıyasla daha fazla kazanç getirdikçe, İngiltere’deki büyük çiftlik arazileri geniş otlaklara dönüştürülmüş; köylüler köylerinden çıkartılmış ve eskiden ortak kullanıma açık olan araziler büyük koyun sürülerinin yetiştirilmesi için çitlerle çevrilerek kapatılmıştır. Toprağı işleyen köylüler topraklarından zor yoluyla kopartılmışlar ve devlet desteğiyle başlayan “fiili özel mülkiyet dayatması” kraliyet fermanlarıyla yasallaşmıştır (Brosius, 2015: 125-126; Yurtsever, 2012: 62). Sonuç olarak 16. yüzyıl İngiltere’sinde çitleme hareketi ile yürütülen geniş ölçekli “mülksüzleştirme” süreci kapitalist üretim modeli için “ilkel birikim” sağlamıştır.

Mülksüzleştirilen çok sayıda köylü yapacak iş ve kalacak yeri olmadığı için şehirlerde dilencilığe başlamıştır. Hükümet, yakalanan her bir eski köyü-yeni dilencinin el arabasına zincirlenerek “vücudundan kan çıkıncaya dek kamçılanmasını” ve kendisini yakalatan kişinin kölesi olmasını kararlaştırmıştır. Kaçtığı halde kulağı kesilerek hapse atılan eski köylü-yeni dilenciler, tekrar halinde idam edilmektedir. 1500’lerin ortasına gelindiğinde en az 70.000 kişinin adı suçlu olarak asıldığı bilinmektedir. Tüm bu bilgiler ışığında, koşullar ve yasaların mülksüzleştirilmiş köylüleri çok düşük ücretler karşılığında emeğini satmak zorunda bıraktığı açıkça görülmektedir (Agibalova ve Donskoy, 2017: 211-212).

Geçim kaynakları olan topraktan kopararak mülksüzleştirilen köylüler, birçok defa büyük çaplı isyan hareketi² başlatmış olsalar da hükümetlerin askeri

---

¹¹ Marx’a göre ilkel birikim “üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey değildir. İlkel olarak görünür, çünkü, sermaye ve buna uygun düşen üretim tarzının tarih-öncesi aşamasını oluşturur” (Marx, 2003: 613).

güçlerine karşı sürekli direniş gösterememişler ve giderek artan büyük işletmelerin tezgâhlarında çalışmak üzere kentlerdeki ucuz işgücü ordusuna katılmaya başlamışlardır. Feodal bağlarından koparak kırdan kente akan yoksul köylülerden oluşan ucuz ve metalaşmış emek işgücü, İngiltere'nin sanayileşmesinin arkasındaki itici güçlerden birini oluşturmuştur. Feodal üretim ilişkileri ile toprak bağlarından kopan köylülerin yerini “özgür” fakat istendiği zaman işten çıkarılabilecek olan ücretli işçi almıştır (Brosius, 2015: 125-126; Köymen, 2014: 157-158).

Sonuç olarak, feodal üretim modeli ve ilişkilerinin yerine farklı bir üretim modeli ve beraberinde farklı üretim ilişkileri yerleşmeye başlamış, gelişen yeni üretici güçlerin eskilerin üzerinde hâkimiyet kurmaya başlamasıyla “üretici güçlerin devrimi” sürecine girilmiştir (Brosius, 2015: 128). Feodal üretim biçimi ile üretici güçleri arasındaki çelişkiler biriktikçe ve yeni gelişen üretim biçimi ve ilişkileriyle çatıştıkça, diyalektik materyalizmin temel niteliklerinden “olumlamanın olumsuzlanması” (yadsımanın yadsıması) ilkesine paralel şekilde yeni bir üretim rejimi olarak kapitalizm ortaya çıkmaya başlamıştır.

1.3 Kapitalist Üretim Modelinin Temel-Tanımlayıcı Özellikleri

Kapitalizm özel mülkiyetin varlığına, sürekli sermaye birikiminin devamlılığına ve kâr için üretim yapmaya dayanan sınıflı bir üretim modelidir. Metalaştırma, sermaye çevrimi, yayılma, eşitsizlik, iş bölümü, yabancılaştırma ve gizemlileştirme gibi nitelikleriyle kapitalist üretim modeli diğer üretim modellerinden farklı olarak, emeğin metalaşması; artık değer üretimi; ücretli emeğin imali; sermaye çevrimi-kâr ilişkisi gibi özellikleri de kapsamaktadır.

Kapitalist üretim ilişkilerine geçerken mülksüzleştirilen ve yaşamını idame etmek için emeğini satan işçinin emeği, fiyatlandırılarak ve alım-satım ilişkilerine konu olarak metalaşmıştır (Ollman, 2015: 15-16). Nitelik itibarıyla meta, üretim gerekçesi olan özellikleri üzerinden kullanım değeri kazanmaktadır. Özel mülkiyet altındaki üretim araçları ile belirli bir iş bölümü içinde üretilen metaların her birinin kullanım değeri bulunmaktadır. Bununla birlikte, kullanım değeri

---

² Mülksüzleştirilen köylüler çeşitli şekillerde aktif direniş göstermişlerdir. Bu direnişlerden biri, 1549'da Robert Kett önderliğinde çıkan köylü isyanıdır. Çitlemenin yoğun olduğu Doğu İngiltere'de 20.000 kişi Norwich şehrine girmiş ve çitlemenin sona ermesini istemiştir. Yaşanan savaş sonrası asiler Hükümet ordusu karşısında yenilmiş; Kett ve isyana katılmış olan yüzlerce köylü asılarak idam edilmiştir. Daha sonra köylülerin kalkıştıkları ayaklanmalar da benzer şekilde şiddetle bastırılmışlardır (Agibalova ve Donskoy, 2017: 212-213).

bulunan her şey meta olarak değerlendirilmemektedir. Bir şeyin meta olabilmesi için kullanım değerine ek olarak alım-satım piyasasına sürülmesi gereklidir. Örneğin, bir kişinin doğrudan kendisinin veya bir başkasının değişime konu olmadan salt kullanım amaçlı üretmiş olduğu mal ve hizmetler meta olarak adlandırılmamaktadırlar (Marksist İktisat El Kitabı, 2014: 13-15). Aynı şekilde, köle emeği ile üretilen değere efendileri tarafından zor yoluyla el konması veya köylü-serf emeği ile üretilen ürünlerin bir kısmına senyörlerin el koyması meta olarak adlandırılmamaktadır (Ollman, 2015: 15-16).

Metalaşmış emek, kapitalist üretim sürecinde yine meta üretimi için kullanılmakta ve üretilen metanın ticarete konu olması neticesinde elde edilen kazanç ile yine meta üretimine yatırım yapılmaktadır. Diyalektik materyalizmin bir başka yasası olan “niceliğin niteliğe dönüşümü” bağlamında niceliği artan paranın sermaye niteliği kazanması da bu kullanım şekli ve sürecinin sonucudur. Elde edilen kazanç ile ihtiyaç duyulan bir metanın satın alınması halinde para yalnızca bir değişim aracı iken para kazanma amacıyla kullanılan niceliği artmış para sermaye halini almaktadır (Marksist İktisat El Kitabı, 2014: 25-26). Sermayenin ilk hali olan para-sermaye, süreç içinde sermaye çevrimine dönüşmektedir. Başka bir deyişle, sermayedarların sahip oldukları yüksek nicelikteki para-sermaye ile üretim için gerekli üretim araçları ve emek gücünü satın almaları sonucunda para-sermaye üretken sermayeye çevrilmiştir. Bu çevrim içerisinde üretim gerçekleşmekte, kullanım ile mübadele değeri üzerinden meta halini almış olan ürünler-mallar alım-satım piyasasına sürülerek realize edilmekte ve meta yeniden para-sermayeye dönüştürülmektedir. Sermaye çevriminde sermayenin ilk hali ve son hali nitelik olarak aynıdır, para-sermayedir fakat nicel olarak artmaktadır ve yeniden-üretimle sürekli olarak devam etmektedir (Marksist İktisat El Kitabı, 2014: 55-59).

Sermayeyi yaratan ve dolayısıyla sermaye çevrimin devamlılığını sağlayan temel unsur ücretli emektir. Ücret, kapitalist anlamda üretim araçlarına sahip olmadığı için mülkiyet yaratamayan işçinin emeğini kullanarak hayatta kalması için gereken/belirlenmiş meblağdır (Marx ve Engels, 2018: 59). Karl Marx sermayenin toplumsal bir güç olduğunu söylerken, mülkiyetin kişisel olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla işçi mülkiyet yaratamadığı gibi emeği ile yarattığı değer karşılığını da alamamakta ve yalnızca sermayeyi arttırmaktadır (Marx ve Engels, 2018: 59). İşçinin ürettiği toplam değerden, bu değer ancak bir kısmına

denk gelen ücretin çıkmasıyla arta kalan miktar, sermaye sahibine kalmaktadır (Lefebvre, 2014: 111). İşçinin aldığı ücretin karşılığına denk düşen değeri ürettiği zaman-süre olan gerekli emek-zaman haricinde emeğiyle değer kattığı her üretim, doğrudan sermayecinin kâr ve sermaye birikimine eklenmektedir. Emek gücü değeri ile emeğin ürettiği değer arasındaki bu fark “artık değer” olarak tanımlanmaktadır (Marksist İktisat El Kitabı, 2014: 31-33). Sömürünün doğrudan artık değere karşılık gelmesi kapitalist üretim modeline özgü bir niteliktir (Sweezy, 2015: 44-45). Karşılığı ödenmemiş emeğin, sermaye birikiminin ve kârın sürekli olarak arttırılması ve yeniden üretilmesi zorunluluğu da kapitalizmin ana nitelikleri arasındadır.

Kapitalizmin sürekli sermaye birikimi ve kâr yaratmaya dayalı yapısı hiçbir zaman sona ermeyen bir genişleme ihtiyacını da beraberinde getirmektedir. Söz konusu genişleme ihtiyacının kapitalizmde birbirinden farklı fakat yakından ilişkili iki karşılığı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, sermayenin genişlemesidir. Artık değerın sermayeden elde edilmesi gibi, sermaye de artık değerden doğmaktadır. Artık değerın kâr elde etme amacıyla sermaye haline getirilerek sermaye çevriminin devamlı kılınmasına “sermaye birikimi” denmektedir (Zarembka, 2015: 18). “Birikim için birikim, üretim için üretim” anlayışının hâkim olduğu modelde sermaye, mütemediyen genişleyen boyutlar içerisinde yine sermaye aracılığıyla yeniden üretilmektedir (Yurtsever, 2012: 65-66). Sermaye birikimi, işçi sınıfının sömürülmesine, emek üretkenliğinin arttırılmasına ve yatırılan sermayenin büyüklüğüne bağlı olarak gerilemekte veya genişlemektedir (Nikitin, 1990: 102).

Kapitalist üretim biçimi içinde genişlemenin ikinci boyutu, mekânsal genişlemedir. Kapitalizm, sonsuz kâr itkisi sebebiyle daimî olarak mekânsal genişlemeye ihtiyaç duymaktadır. Mekânsal genişleme gerek sermayenin kâra dönüştürülmesi gerekse ucuz işgücü temini için gereklidir. Bu nedenle sermaye birikim yapılacak yeni değerlendirme alanlarına doğru genişleme eğilimi kapitalist üretim biçiminde sürekli dir. Aşırı kapasite, üretim fazlası, aşırı sermaye birikimi, kârların düşme eğilimine girmesi ve sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi gibi birçok nesnel etkene bağlı olarak kapitalist ilişkiler sürekli olarak yeni pazar ve sermaye değerlendirme alanları aramaktadır (Savran, 2008: 78). Diğer bir ifade ile “sürekli genişleyen bir pazar ihtiyacı burjuvaziyi kâinatın

tüm yüzeyinde kovalar. Her yerde kendisine yuva yapmalı, her yere yerleşmeli, her yere bağlantılar kurmalıdır” (Aktaran: Brewer, 2011: 54).

Ucuz emeğe ve üretim için gerekli kaynaklara (rakiplerden önce veya geniş ölçekte) ulaşmak; yeni sermaye birikim alanları ve pazarlarına erişmek ve kâr maksimizasyonunu arttırmak hedefiyle genişleme eğiliminde olan kapitalizmin, tarihteki yayılıma hareketi öncelikli olarak sömürgeleştirme sürecinde görünür olmuştur. Sömürgecilik, sömürgeci olarak addedilen sanayileşme evresinde olan görece güçlü kapitalist bir devletin görece güçsüz ve az gelişmiş bir diğer devlet veya bölgenin kontrolünü ele geçirerek kaynaklarını yağmalamasıdır. Sömürgeci devletler, sınaî üretimlerinde gerekli olan hammadde kaynaklarını karşılayacakları sömürge alanları için birbirleriyle zor ve zor dışı yollarla mücadele içine girmiş ve zaman zaman savaşmışlardır (Yurtsever, 2012: 208).

İlerleyen süreçte sömürgecilik dönüşmüş ve kapitalizmin sömürü ilişkilerindeki yeni evresi olarak emperyalizm ortaya çıkmıştır. Emperyalizm paylaşılmış olanı yeniden ele geçirme ve nüfuz etme mücadelesidir (Yurtsever, 2012: 208-209). Tarihsel yazında toprak genişlemesini ifade eden kavram zamanla teorisyenlerce dönüşüme uğratılmış ve sömürgelerin dönüştürülmesini kapsayacak şekilde geliştirilerek bugünkü anlamını almıştır (Bensussan ve Labica, 2016: 304). Sanayi devriminin yarattığı üretim patlaması realize edilmesi gereken çok sayıda değer ortaya çıkarmış ve büyük işletmelerin hammadde ihtiyacı doğmuştur. Dolayısıyla kapitalistleşen devletler, pre-kapitalist toplumlarda meta-sermaye üzerinden değişim ilişkisine girmiştir. Böylece sermaye ilk olarak 19. yüzyılda bu koşullar altında uluslararasılaşmıştır (Öztürk, 2006: 273). Sömürge yarışı hızlanmış, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimleri keskinleşmiş ve uluslararası sermaye hareketleri olağanüstü artmıştır (Öztürk, 2006: 276). Emperyalizmle birlikte kapitalistleşmiş-gelişmiş ülkeler arasında rekabet oluşmuş, kapitalistleşmiş devletlerin görece gelişmemiş ve kapitalistleşmemiş devletler üzerindeki nüfuzu yoğunlaşmış ve ulusal anlamda halkın kontrol altında tutulması ihtiyacı doğmuştur (Bottomore, 2002: 198).

1.4 Kapitalist Üretim İlişkilerinin Çelişkileri ve Gizemlileştirme

Diyalektik anlamda çelişki, zıt iki şeyin eş zamanlı olarak bir süreçte, oluşumda veya durumda var olmasıdır. Bu iki şey arasındaki ilişki karşıt fakat

bağımlıdır ve şeyleri belirleyen koşullar sürekli değişmektedir. Değişimin şeylerde yarattığı gelişim sebebiyle iki yönlü bir dönüşüm başlamakta ve iki şey karşılıklı olarak birbirini zayıflatmaktadır. Bir diğer ifadeyle, karşılığın yarattığı baskı neticesinde oluşan gerilim karşı konulamaz bir hale gelmekte ve krize dönüşerek süreci, oluşumu veya durumu değişime zorlamaktadır (Harvey, 2015: 15-16; Ollman, 2019: 38).

Tüm sınıflı toplumlar gibi kapitalist üretim modelinin de çelişkili bir karakteri vardır fakat kapitalizm öncesi sınıflı toplumlarda mevcut çelişkiler gizlenmemiş, aksine bulunulan dönemin şartları içinde norm haline getirilmişlerdir. Zira söz konusu toplumlarda üretici güçlerin hukuki varlıkları yoktur veya sınırlıdır. Oysa kapitalizmde emek özgür kılınarak üretici güçlerin hukuki varlığa sahip olmaları sağlanmıştır (Oyan, 2020). Üretici güçlerin hukuki olarak tanınmasıyla birlikte uyum ve açıklık ortadan kaldırılmış, üretim ilişkileri ve çelişkiler gizemleştirilmeye başlanmıştır. Bu bakımdan, kapitalist üretim modelini diğer üretim modellerinden ayıran önemli özelliklerinden biri, üretim ilişkilerinin gizemleştirici niteliğidir. Buna göre, kapitalizmde bireye her şeyi değiştirebilecek güce sahip olduğu fikri aşılansayken sistem hakkında çok az bilgi verilmektedir. Kapitalizm yaşamın her alanına nüfuz etmiş olduğu ve diğer modellere kıyasla katı pratikler barındırmadığı için varlığının tespiti zorlaşmıştır. Bu gizemleştirme durumu sistemin devamlılığını sağlayan ana araçlardan biridir (Ollman, 2015: 114).

Kapitalizmin temel ve uzlaşmaz iç çelişkileri gizemleştirmeye katkıda bulunmaktadır. Bunları şu şekilde alt başlıklara ayırmak mümkündür:

1.4.1 Kullanım Değeri ile Mübadele Değeri Çelişkisi

Kapitalizmde metanın niteliklerini ve işlevini ifade eden kullanım değerine ek olarak metanın piyasadaki karşılığına tekabül eden mübadele değerinin olması (Faulkner, 2012: 198) sürekli çatışma potansiyeline sahip bir çelişki yaratmaktadır. Bir ürüne kullanım değeri üzerinden yaklaşıldığında işlevi merkezdedir, talep edilmekte ve kullanımı amaçlanmaktadır. Mübadele değeri üzerinden yaklaşıldığında ise ürün piyasa değerine indirgenmekte, niteliklerinden koparılmış bir meta haline getirilmektedir. Kapitalizmde kullanım değerinin önüne geçen mübadele değeri hesaplanırken üretim faaliyeti ve işçinin emeği göz ardı edilmekte, dolayısıyla işçi ve sarf ettiği emek görünmez hale gelmektedir (Lefebvre, 2014: 104; Ollman, 2015: 15-17).

Üretim faaliyetini görünmez kılarak emek sürecini değersizleştiren kapitalist üretim modelinin genel eğilimi, artık değeri arttırmak ve üretilen değerlerin değerlendirilmesini sağlamaktır. Geçmişte çalışma günlerini uzatarak bu eğilimi gerçekleştirebilen şirketlerin günümüzde tercih ettiği yöntem “üretim sürecindeki emek zamanının azaltılması ve aynı zamanda emek gücünün ucuzlatılmasıdır” (Braverman, 2008: 415). Bu doğrultuda üretim faaliyeti küçük ve basit parçalara bölünerek vasıfsız ve kolayca ikame edilebilen işçi doğmaktadır. Harry Braverman’a göre “toplumun tamamının hortumlanacak bir emek havuzuna dönüştürülmesi” olan bu durum, kapitalist üretim modelinin başından bu yana düzenli olarak gerçekleştirilmekte ve üretim süreçleri sürekli olarak parçalanmaktadır. Teknolojik ve organizasyonel gelişmelerle emek süreci karmaşıklaşırken, işçi işin bütününe kavramaktan o denli uzaklaşmaktadır (Braverman, 2008: 415-416).

1.4.2 Aşırı Birikim ve Kâr Oranlarının Düşme Eğilimine Girmesi

Aşırı üretim krizleri kapitalizme ve bilhassa sanayi devrimi sonrası döneme özgüdür. Sanayi devrimi öncesi krizlerin özelliği yetersiz üretimden doğmuş ve kıtlıkla neticelenmiş olmalarıdır. Sanayi devrimi ile gelen ekonomideki hızlı büyüme ile ortaya çıkan aşırı birikim krizlerinin neticesi ise kıtlık değil; durgunluk ve ekonomik daralmadır (Pauwels, 2019: 38). Bu durgunluk sürecinde işsizliğin artması üzerine reel ücretler düşmektedir. Eş zamanlı olarak hammadde fiyatlarının da azalması ile kâr artışa geçmekte ve talep bir kez daha arzı geçtiğinde sermaye çevrimi için uygun şartlar oluşmaktadır (Marksist İktisat El Kitabı, 2014: 79-84).

En basitle ifadeyle, üretim artarken tüketimin azalması sonucu gerçekleşen aşırı birikim krizini önlemek için sermaye ya kâr elde etmek için sermaye birikimi yoluna gidecek ve alım gücüyle beraber talebin azalmasına sebep olarak elde edilen değerlerin piyasada gerçekleşmemesine sebep olacaktır; ya da işçilerin şartlarını yeniden düzenleyerek aşırı birikim krizinin çıkmasını engelleyecek, fakat bu kez istediği miktarda artık değer elde edemez hale gelecektir (Ollman, 2015: 18); Harvey, 2015: 91-92).

Artık değerlerin artması ile kârın artması arasında çok yakın bir ilişki olduğu için artık değer üretimini arttıracak şekilde çalışma saatlerini arttırıp emek-zamanı sabit bırakmak ve emek üretkenliğini arttırıp gerekli emek-zamanı kısaltmak kullanılan yöntemler arasındadır (Marksist İktisat El Kitabı, 2014: 37-38).

Kapitalist, teknolojik gelişmelerden faydalanarak gerekli emek zamanı kısaltmaktadır. Gerekli emek zamanının azalması, kapitalistin ödeme yapmadığı zamanın ve dolayısıyla artık değerın artması anlamına gelmektedir, böylece kapitalist nezdinde üretkenlik arttırılmaktadır. Nitekim kapitalizmin doğasında “değişmez sermayenin değişir sermayeye oranını arttırmaya yönelik bir güdü vardır” (Brenner ve Probsting, 2011: 13). Söz konusu eğilim, sermayenin organik bileşimidir ve nihayetinde kâr oranlarının düşme eğilimine sebep olmaktadır. Bir diğer ifade ile kapitalist, üretkenlik dönemlerinde elde edilen yüksek kârı yine kârını yükseltmek için yatırıma yönlendirmekte fakat bunu görece değişmez sermayeyi arttırarak yapmaktadır. Böylece arzu edildiği şekilde üretkenlik artsa da kâr oranları düşmektedir (Brenner ve Probsting, 2011: 13-16).

Richard Brenner’a göre kâr oranlarının düşme eğilimine karşı koyan birtakım eğilimler de mevcuttur. Bunlar sermaye ihracı, hisseli sermayenin yayılması, kredilerin arttırılması, ticaretteki artış, emek gücünün değerinin azaltılması, devir ve dolaşım süresinin kısaltılması, değişmez sermayenin değerinin azaltılması, silahlanma ile atıklara yapılan harcamalar ve emek gücünün değerinin altında ödeme yapılan proletarya oranının arttırılmasıdır (Brenner ve Probsting, 2011: 26-28). Tüm bu karşı koyucu eğilimlere bakıldığında görülmektedir ki, kâr oranlarının düşme eğilimi kapitalist üretim modeli için kaçınılmaz olsa da içinden çıkılmaz bir krize sebep olmamaktadır. Modeli çıkmaza sokan kâr oranlarının yeteri kadar kâr sağlayamayacak seviyelere düşmesi ve sermayenin aşırı birikime tepki olarak “şiddetle değersizleşmeye” başlamasıdır (Brenner ve Probsting, 2011: 24-25).

Aşırı birikim, talebin arzdan fazla olduğu dönemlerde yaşanan yatırım patlaması sonucu düşme eğilimine geçen kâr oranları sebebiyle kârın yeniden üretime yönlendirilememesi sebebiyle oluşmaktadır (Marksist İktisat El Kitabı, 2014: 81). Harvey’e göre aşırı birikim krizi “sermaye ve emek gücü artışının toplumsal olarak kullanışlı işler için herhangi bir araç tarafından kârlı bir biçimde bir araya getirilememesidir” (Aktaran: Erdölek Kozal, 2017: 59-60). Kapitalist, biriken değeri realize etmek için mevcut olanın dışında pazara, üretim kapasitesine, kaynaklara ve emek olanaklarına ihtiyaç duymaktadır. Bu sebeple kapitalizm, kapitalist olmayı dönüştürerek içine alacak şekilde genişlemektedir (Erdölek Kozal, 2017: 60). Oysa sermaye birikiminin devamlılığının sağlanması ve aşırı birikim krizinin massedilmesi için duyulan ihtiyaçların emperyalist

genişleme ile karşılanabilmesi uzun vadede mümkün değildir. Zira kapitalist olmayan bir ülkede ilk etapta pazar bulunsa bile zaman içerisinde bu ülkede de kapitalist üretim ilişkileri gelişecek ve kapitalizm kendi ötekisini yaratmış olacaktır. Nihayetinde tüm ülkeler kapitalizme entegre olduklarında sermaye kendi sınırına dayanacaktır. Sungur Savran'a göre bu sınırlar kapitalizmin nihai krizi anlamına gelmektedir (Savran, 2011: 78; Erdölek Kozal, 2017: 61).

1.4.3 Yabancılaşma

Yabancılaşma kavramı ilk kez Marx tarafından kullanılmamış olsa da kavramı merkezi bir noktaya koyarak açıklayan ilk isim Marx'tır. Marx'a göre yabancılaşma kavramı bir kopuşu, bir tersine dönüşü ve öznenin baskı altına alınışını ifade etmektedir (Duménil, Löwy ve Renault, 2011: 182-183). Guy Standing ise (2019: 42) proletaryanın karakteristik bir niteliği olarak gördüğü yabancılaşma kavramını insanın herhangi bir eylemi kendi isteği dışında, birinin talimatı olarak gerçekleştirdiğini bilmesi durumu olarak tanımlarken; Bertell Ollman yabancılaşmayı "yabancılaşmanın yokluğu" şeklinde nitelemekte ve kuramı sağlıklı olmak-hasta olmak üzerinden açıklamaktadır. Buna göre, insan hasta olduğunun idrakine sağlıklı olmanın ne demek olduğunu bildiği için varmaktadır. Sağlıklı halinin bilinmemesi, hastalığın teşhisini sağlayacak belirtilerin normal addedilmesine yol açmaktadır. Benzer şekilde yabancılaşmanın ne olduğunu bilmeyen biri yabancılaşmanın nüvelerini normal addetmekte ve durumun bilincine varamamaktadır (Ollman, 2012: 214). Kapitalist yabancılaşma kavramı ile kastedilen emeğin yabancılaşmasıdır ve "emeğin yabancılaşması kavramı, bir yanda işçi, bir yanda ise, işçinin kendi etkinliğinin ürünü, etkinliğin kendisi, dış doğa, diğer insanlar ve nihayet, işçinin kendi doğası arasında oluşan kopuk, tersine dönmüş, çatışık ilişkileri" belirtmektedir (Duménil, Löwy ve Renault, 2011: 184). Marx'a göre yabancılaşma;

"..emeğin işçiye dışsal olmasına, yani işçinin içsel doğasına ait olmamasına dayanır. Bu nedenle, işçi, çalışırken kendini onaylamaz, fakat reddeder, kendinden hoşnut olmaz, fakat mutsuz olur, fiziksel ve zihinsel enerjisini özgürce geliştirmez, fakat bedenini eskitir, zihnini köreltir. Sonuç olarak, işçi, ancak çalışmanın dışında kendini kendinde hisseder, çalışırken kendini kendi dışında hisseder. Çalışmadığı zaman kendini evinde hisseder,

çalışırken kendini evinde hissetmez. Bundan ötürü, çalışması gönüllü değil, cebri, zora dayalı çalışmadır. Öyleyse çalışması bir ihtiyacın karşılanması değildir. Çalışması, çalışma ihtiyacının dışındaki ihtiyaçları karşılamamanın bir aracıdır”(Aktaran Yurtsever, 2012: 40).

Yabancılaşmanın dört boyutu vardır. İlki, işçinin üretim etkinliğinin kendisine yabancılaşmasıdır. Ücret karşılığında emeğini satan işçinin emeği üzerinde hiçbir inisiyatifi kalmamıştır. İşin ne şekilde yapılacağına karar veren kapitalisttir. İşçi yalnızca talimatları yerine getirmek ile mükelleftir. İkinci olarak işçi ürettiği değere, ürüne yabancılaşmaktadır. Üretilecek ürünün ne olacağını ve üretim sonrası ürün ile ne yapılacağını saptayan yine kapitalisttir. Ardından işçi öteki insanlar ile yabancılaşmaktadır. Kapitalist üretim modelinin getirdiği şartlar ve hayat koşullarının zorluğu sebebiyle iş birliği yerini rekabete bırakmıştır. Bu durum karşılıklı kayıtsızlığı doğurmaktadır. Son olarak ise işçi, insana özgü niteliklerine yabancılaşmaktadır (Ollman, 2015: 13-14). Ollman’a göre insanın; yaşam etkinliği, dünya ve insan ile olan bağlarının kopması neticesinde insan olmanın ayırıcı özellikleri ortadan kaldırılarak geriye “sadece bir et yığını” kalmaktadır (Ollman, 2012: 217). Bir başka deyişle yabancılaşma neticesinde insan, insan türünün ayırıcı özelliğini kaybetmekte ve insan türüne yabancılaşarak uzaklaşmaktadır (Yurtsever, 2012: 41). Zira “yaşamsal etkinlik biçimi, bir cinsin tüm özlüğünü, cinsil özlüğünü kapsar ve özgür, bilinçli etkinlik, insanın cinsil özlüğüdür” (Marx, 2013: 27).

1.4.4 Emek ve Sermayenin Uzlaşmaz Çelişkisi

Ödenmemiş emeğin sürekli yeniden üretimini sağlamak ve verimliliği arttırmak, sermaye birikimi için zorunlu olan artık değeri kapitaliste sağladığı için kaçınılmazdır. Bu doğrultuda kapitalist üretim modelinin başından bu yana üretim süreçleri sürekli olarak parçalanmıştır. Yapılan iş basit ve küçük parçalara bölünerek işgücü vasıfsızlaştırılmış, organizasyonel girişimler ve teknolojik gelişimlerle karmaşıklaştırılan emek süreci denetim ve gözetim altına alınarak emeğin üretim sürecindeki belirleyiciliği ortadan kaldırılmış ve emeğin üretimi değersizleştirilmiştir (Braverman, 2008: 415-416).

1.5 Kapitalist Üretim İlişkilerinin Denetim-Disiplin Aracı Olarak Gözetimin İşlevselliği

Bir denetim mekanizması olarak gözetim, sadece kapitalist üretim ve birikim modeline özgü olmadan tüm sınıflı toplumlarda egemen sınıfların yönetim stratejisinin bir bileşeni olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, gözetim stratejilerinin üretim sürecinin ayrılmaz bir parçası haline gelmesi kapitalist üretim modeliyle gerçekleşmiştir. Kapitalizm öncesi feodal üretim biçimine ait gözetim teknikleri, seri üretime dayalı fabrika sisteminde işlevsiz kalmıştır. Topraksızlaştırılmış ve mülksüzleştirilmiş eski köylü-yeni işçi topluluğunun alıştıkları feodal kuralları devam ettirmeleri ve fabrika düzenine ayak uyduramamaları sebebiyle emek sürecinin denetimini sağlayacak, artık değer artışını kesintisiz kılacak ve işçileri kapitaliste tabi hale getirecek denetim ve gözetim mekanizmalarına ihtiyaç duyulmuştur (Aydanoğlu, 2011: 25-26; Dolgun, 2008: 76-80). İşçilerin davranışlarını, çalışma şekillerini ve hızlarını takip etmek amacıyla ilk fabrikalarla birlikte başlatılan yoğun gözetim, üretim sürecinin genişlemesiyle sıkışmış ve kapitalizmin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Aydanoğlu, 2011: 43).

Kapitalist üretim modelinde gözetim pratiklerinin yer aldığı ilk zaman-mekân ilişkisi, meta üretiminin başladığı aşamada kurulmaktadır. Seri üretime ilişkin kurulan ilk atölye-fabrikalardan başlayarak üretim sürecinin bir parçası haline gelen gözetim, yirminci yüzyılın başında Frederick Winslow Taylor ve Henry Ford'un üretim bandı modelleriyle birlikte sistematik hale getirilmiştir. Emek denetiminin verimlilik için zaruri görülmeye başlandığı bu dönemde kol emeği ile kafa emeği birbirinden ayrılmış, makine yoğun üretime geçilmiş ve üretim süreci küçük parçalara bölünerek herkes tarafından yapılabilecek hale getirilmiştir. Böylece uzmanlık ortadan kaldırılarak işçi vasıfsızlaştırılmış, emek değersizleştirilmiş fakat metanın sonuç değerinin veya bütünsel değerinin korunması ve üretim sürecinin senkronize işlemesi ile üretimin her parçasında denetim artırılmıştır. Başka bir deyişle, reel üretimin parçalı hale gelmesiyle uzmanlık değeri azalan emek üzerinde kapitalist işletme sahibinin her türlü karar yetkisi artmış ve üretimin her aşaması üzerine kurulan gözetim-denetim mekanizmaları ile emek üzerindeki tahakküm gücü olağanüstü derecede yükselmiştir. İşçilerin geliş-gidiş saatlerinin kayıt altına alınması gibi görece basit yöntemlerle başlayan gözetim pratikleri, kapitalist rekabetin anarşik ortamında giderek tuvalet gibi insani ihtiyaçlar için harcanan dakikaların dahi sayıldığı veya hiç izin verilmediği düzenleme ve denetimlere kadar ulaşmıştır.

Üretim verimliliği-güvenliği veya şirket bilgilerinin korunması gibi kaygı ve gerekçelerle meşruluk kazanan gözetim, kapitalist üretim modelinin artan kentleşmeye de paralel olarak toplumsal hayatın (eğitim, sağlık, ulaşım, alışveriş ..vb.) her aşamasına yayılması ve çalışma stratejilerinin neoliberalizmle birlikte esnekleşmesiyle sınırsız bir yayılım göstererek akışkan hale gelmiş ve günlük hayatın her düzeyine erişecek şekilde toplumsal düzeni sarmıştır. 19. yüzyılda işyeri gözetimi olarak addedilebilecek pratikler, teknolojinin gelişmesi, üretimin daha da toplumsallaşması ve neoliberal küreselleşmeyle birlikte mekân ve zaman sınırlamalarının ötesine geçmiştir. Covid-19 pandemisiyle birlikte kitlesel ölçekte yaygınlaşan uzaktan çalışma uygulaması, üretimin yerinde kontrolü, iş güvenliği, şirket bilgilerinin korunması gibi gerekçelerle açıklanamayacak kadar yoğun ve ayrıntılı gözetim uygulamalarına geçilmesine destek sağlamıştır.

Gözetim stratejilerinin kapitalist üretim sürecindeki işlevsel kullanımının anlaşılabilirliğini arttırmak amacıyla, sanayi devrimi sonrası üretim modelleri ile gözetim arasındaki akışkan ilişki aşağıdaki alt başlıklarda ele alınmıştır.

1.5.1 Neoliberalizm Öncesi Emek Rejiminde Üretim Sürecinin Denetimi

1.5.1.1 Taylorizm

Emek denetiminin sistematik hale gelmesi ve verimlilik için ön koşul olarak görülmeye başlanması 1900'lerin başlarında olmuştur. Tekelci kapitalizmin olgunlaşmaya başladığı bu yıllarda verimlilik hatırı sayılır bir önem kazanmış ve Theodore Roosevelt tarafından “ulusal hayatın en önemli üç gereği” arasında sayılmıştır (Braverman, 2008: 17; Aksay ve Danışman, 2020: 6). Dolayısıyla bu yıllarda verimlilik odaklı çalışmaların ortaya çıkması ve emek denetiminin bu yöne doğru kayması tesadüf değildir. 20. yüzyıla dek mekânsal karakterli ve süre odaklı gerçekleştirilen kapitalist denetim, Frederick Winslow Taylor ve Henry Ford'un geliştirdikleri seri üretim modelleriyle derinlik kazanmıştır (Aydanoğlu, 2011: 62).

Çıranklıktan baş mühendisliğe kadar üretimin her kademesinde çalışmış bir işletme profesörü olan Taylor, “Bilimsel Yönetim İlkeleri” veya “Taylorizm” olarak adlandırılan ve sıkı emek denetimi içeren bir iş yönetim modeli formüle etmiştir (Aksay ve Danışman, 2020: 5). İnsanın doğası gereği tembel ve kaytarma eğiliminde olduğunu ve bu durumun iş verimliliğinin önündeki en büyük engellerden biri olduğunu düşünen Taylor'a göre, işin nasıl yapılacağı işçilerin

tasarrufuna bırakılmayacak kadar önemlidir. Bu sorunu engellemek adına, Taylorizm’de iş olabildiğince küçük ve basit parçalara bölünmekte ve tutulan kayıtlar ve çıktılar temel alınarak en çok verimlilik üreten yapılaş şekilleri belirlenmektedir. Bu şekilde işi “deneyimsiz işçiler tarafından yapılabilir” kılmak amaçlanmaktadır (Aksay ve Danışman, 2020:9). Söz konusu durum, kapitalist üretim modelinin emek sürecini değersizleştirme eğiliminin bir yansıması ve sonucudur (Braverman, 2008: 415). Görünen amacı verimliliği arttırarak kapitalistin kazancını maksimize etmek ve işçilerin refahını arttırmak olan Taylorizmin görünmeyen temel amacı, “vasıflı işçinin emek sürecindeki kontrolünü ortadan kaldırarak kontrolü yönetime aktarmaktır” (Savran, 2007: 142). Bu doğrultuda işçinin sahip olduğu bilginin kapitalistte de olması sağlanarak vasıflı işçi ortadan kaldırılmakta, tasarım ile üretim süreçleri birbirinden koparılarak işçi kol emeğine indirgenmekte ve her bir adımı yöneticiler tarafından belirlenmiş emek süreci daimi gözetimle tam denetim altına alınmaktadır (Savran, 2007: 142).

Taylor’ın formüle ettiği modeli geleneksel denetimden ayıran ve bilimsel nitelik kazandıran temel öge, gözetleme ve kayıt tutma işlevleridir. Bu işlevler sayesinde yönetim, işçilerin işgücü kapasiteleri hakkında bilgi sahibi olmakta ve bu doğrultuda her bir işçiyi tek fonksiyonlu yaşayan makinelere indirgemektedir. Fonksiyonlarına göre kategorileştirilen işçilerin hiyerarşik olarak birer uzmana bağlı kılınmasını öngören Taylorizm’de, ast-üst ilişkisi içerisinde uzmanlaşmış fakat işin tamamı hakkında yetkinliği olmayan vasıfsız ve yabancılaşmış işçiler havuzu yaratılmaktadır (Aksay ve Danışman, 2020: 9). İşçilerle birlikte yalnızca kendi uzmanlık alanları hakkında bilgi sahibi olan ve daraltılmış sorumluluk alanı içinde sadece andaki üretimin denetimine odaklanmış fonksiyonel ustabaşı-denetçi grubu da ortaya çıkarılmaktadır (Özer, 2014: 16). Taylor’ın tabiriyle “çitin öteki tarafına” geçirilen eski işçi-yeni ustabaşlarının işçilerin çalışma şekline dair sahip oldukları bilginin aynı işçilerin denetiminde ve gözetiminde kullanılması, Taylorizmin çalışma şeklinin temel çekirdeğini oluşturmaktadır (Savran, 2007: 141).

Taylorizm’de gözetlemenin işlevsel kullanımı ile üretimi birleştiren bir başka unsur, ek ücret uygulamasıdır. Taylor üretim hedefinin üstüne çıkan işçilere ek ücret-prim vererek motivasyonu arttırmayı hedeflemiş ve kendisine göre bilimsel-objektif olan bu sistem sayesinde işçilerin bilinç yapısının dönüşeceğini

ve sendikaların işlevsiz ve gereksiz hale geleceğini düşünmüştür (Aksay ve Danışman, 2020: 9-10). Bununla birlikte, Taylor'un prim motivasyonlu bilinç evriminin ve verimlilik artışının sürdürülebilir olmadığı Bethlehem demir işletmesi örneğinde görülmüştür. 1899 raporlarına göre kapasite üstü çalışarak bir iki gün ek ücret alabilen işçilerin aşırı yorgun düşerek aynı performansı sürdürememeleri üzerine geleneksel ödeme modeline kısa süre içinde dönülmüştür (Aksay ve Danışman, 2020: 24).³

1.5.1.2 Fordizm

Kapitalist üretimde denetimi gözetim stratejileri ile derinleştiren ikinci kilit isim Ford'tur. Kapitalizmin temel niteliği olan sermaye birikimi ve sürekli kâr elde etme itkisiyle geliştirdiği modelde Ford, verimsiz emek kullanımını tespit etmek, değer yaratmayan zaman kullanımını azaltmak, artı değeri arttırırken maliyetleri düşürmek ve emeğin üretimdeki payını değersizleştirmeyi amaçlamıştır. Taylorizmden ve “ilk seri üretimden”⁴ etkilenecek kendi üretim sistemini formüle eden Ford, bant sistemini otomobil sanayinde kullanarak yaygınlaşmasını sağlamış ve seri üretimi kapitalist rekabet için zorunlu kılmıştır. Bant sisteminin veya seri üretimin mucidi olmamasına rağmen bu şekilde yapılan kitlesel üretimin kendi adıyla, Fordist üretim olarak anılmasının sebebi budur (Saklı, 2007: 3-4; Savran, 2007: 144; Uncu, 2020: 150).

Ford, tıpkı Taylor gibi, işçilerin verimsizliğe sebep olan hareketlerini ortadan kaldırarak ölü zamanı azaltmak istemiş fakat söz konusu sorunu insan odaklı önlemeye çalışan Taylor'dan farklı olarak makine odaklı bir üretim sistemi tasarlamıştır (Aydanoğlu, 2011: 70-71). Sungur Savran'ın “yürüyen montaj hattıyla güçlendirilmiş Taylorizm” olarak adlandırdığı Fordist üretimde, makineleri işlem sırasına göre dizen ve hareketli montaj hattıyla birbirine bağlayan Ford, üretim sürecini yarı otomatikleştirerek emeğe bağımlılığı azaltmış ve işçileri nefes alan makine uzantıları haline getirerek emek gücünü üretimde görünmez kılmıştır. Taylorizmle başlayan ve Fordizmle derinleşen işçiyi vasıfsızlaştırma süreci emek gücünü ikame edilebilir bir meta haline getirmiştir

³ Taylor'un “Bilimsel Yönetim İlkeleri” ve “Atölye Yönetimi” isimli iki kitabında Bethlehem'de yürütülmüş deneylerden faydalanılmış ve buna rağmen farklı veriler verilmiştir. Örneğin aynı iş için bir kitapta 5-20 kişilik, diğer kitapta 75 kişilik takımlardan bahsedilmiştir. İşçi sayısının temel değişken olduğu düşünüldüğünde verimlilik hesabının tutarlılığı sorgulanmış fakat bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığı için ele alınmamıştır (Aksay ve Danışman, 2020: 19).

⁴ İlk seri üretim ABD ordusunun acil tüfek ihtiyacını karşılamak amacıyla 1798'de Eli Whitney tarafından gerçekleştirilmiştir (Saklı, 2007: 4).

(Savran, 2007: 145; Saf, 2016: 239; Aydanoglu, 2011: 70-71). Fordizmin uygulanmasıyla birlikte yıllık işgücü devri %400'e ulaşmıştır (Aydanoglu, 2011: 70). Bir fabrikada işçilerin yılda dört kez tamamen yenilenmesi anlamına gelen bu istatistik, çalışma koşullarının ağırlığını ve yedek işgücü ordusunun kapitaliste işçileri rahatlıkla ikame edebilme kapasitesi sağladığını göstermektedir. Çalışma koşullarının ağırlığına ve makinelerin üretimin merkezine yerleşmesine tepki olarak işçilerin ürünlere ve makinelere zarar vermeye başlamaları üzerine günlük ücret iki katından fazla bir rakama çekilmiştir. Görünen amacı mevcut tepkileri ortadan kaldırmak ve zararların önüne geçmek olan zam kararının arka planında işçileri bant üretimine alıştırmak yatmaktadır (Aydanoglu, 2011: 70).

Üretimin hızını ve temposunu belirleme kararını tamamen işletme sahibinin kontrolüne veren Fordist model, üretim verimliliğinin ve hızının artmasını sağlayarak karşılığı ödenmemiş emek miktarını çoğaltmış ve sömürünün yoğunlaşmasını sağlamıştır (Savran, 2007: 144). Örneğin, Ford Model T otomobilinin 12,5 saat olan montaj süresi, hareketli montaj hattına geçildikten sonra 1,5 saate düşmüştür. Bu model otomobilin üretiminde artık değer artışı öyle yoğun gerçekleşmiştir ki, arabanın 600 \$ dolar olan satış fiyatı dört yıl içinde 360 dolara inmiştir (Saf, 2016: 239).

Fordist üretim modelini Taylorizm de dâhil olarak üzere kendisinden önceki diğer emek denetim modellerinden ayıran özelliklerden biri, gözetim ile zaman-mekân ilişkisinin kapsamını genişletmesi ve gözetime yeni bir anlam kazandırmasıdır. İlk fabrikalardan başlayarak üretimin ayrılmaz bir parçası haline gelen ve Taylor'la birlikte üretimin tamamına yayılarak teknik forma kavuşan gözetim pratikleri, Fordizmle birlikte üretim mekânının-fabrikanın- dışına taşmış ve ideolojik bir nitelik kazanmıştır (Aydanoglu, 2011: 73). Taylorist yöntemleri ve denetçinin varlığını işçileri bant çevresine sabitleyerek güçlendiren Ford, Taylor'dan farklı olarak denetim ve planlamaya yalnızca üretim mekânı ve sürecini değil, işçinin-insanın üretim dışı mekân ve zamanlarını da katmıştır (Saf, 2016: 239; Tayşir, 2018: 48). Antonio Gramsci'ye göre Ford'un ana amacı "yeni bir işçi ve insan türü" yaratmaktır (Kumar, 2005: 7). Yeni çalışma yöntemlerinin "belirli bir yaşama, düşünme ve hissetme tarzından ayrıştırılamayacağı" (Aktaran Kumar, 2005: 7) iddiasıyla hareket eden Gramsci'ye göre, Fordizmin hareketli montaj hattı üzerine kurulu üretim sistemi sadece imalat ile sınırlı kalmamakta ve işçilerin tüm hayat alanlarını da düzenlemektedir.

1.5.2 Neoliberalizm Dönem Emek Rejiminde Üretim Sürecinin Denetimi

1970’li yıllarda başlayan neoliberal üretim modeli süreciyle birlikte üretim ilişkileri ve dolayısıyla emek denetimi yeniden düzenlenmiştir. Kapitalizmin aşırı birikim sorununun ortaya çıktığı ve kâr oranlarının azalma eğilimi gösterdiği bu dönemde, yeni sermaye birikim alanlarına yayılma ve sermayeyi ihraç etme kapitalist üretim modelinin yeniden üretimi için zorunlu hale gelmiştir. Buna ek olarak, Soğuk Savaş’ın da etkisini giderek yitirmesiyle artık değeri çoğaltacak şekilde küresel ucuz emek piyasasının çeşitlendiği, bilişim alanında yaşanan gelişmelerle verimliliği artan emeğin bölüşümden aldığı payın düşürüldüğü ve ABD, Avrupa Topluluğu ve Bretton Woods kurumlarının ekonomi ve ekonomi dışı zor yöntemleriyle başta kamu hizmetleri olmak üzere metalaşmamış tüm mal ve hizmetlerin metalaşmaya zorladığı yeni bir üretim modeline geçiş başlamıştır. 1970 başlarında küresel rezerv para birimi olarak doların sabit kurla altına sabitlenmesinin ortadan kalkması sonrasında hızlanan finansallaşma, sermaye hareketlerine ve dönüştürdüğü ilişkilere sınır getiren her türlü engelin kaldırılmasını hedefleyen küreselleşme ile örgütsüz ucuz emeğin öne çıkartıldığı 1980’lerde, sermaye, uluslararası anlamda mobilizasyon kazanmış ve bağlı olduğu kurallardan büyük ölçüde özgür kalırken, emek rejimi, sermaye kârını maksimize etmeye yönelik olarak sürekli bir esnekleşmeye tabi kılınmıştır.

Emeğin esnekleşmenin iki yönü bulunmaktadır: ilk olarak, hukuki ve coğrafi sınırlardan özgür kalmış sermayenin küresel anlamda ucuz emeğe erişimi kolaylaşmıştır ve ikinci olarak, örgütsüz, parçalı, mekân ve zaman ilişkisi muğlaklaşmış ve hukuki korumaların azaltıldığı yeni çalışma modelleri başta kapitalizmin en gelişkin olduğu merkez ülkelerde ortaya çıkmış ve az gelişmiş kapitalist ekonomilere doğru yaygınlaşmıştır. Yarı zamanlı çalışma, uzaktan çalışma, ödeme almayan veya sembolik ücretler alan stajyerlerin çalıştırılması ve diğer birçok çalışma şekli bu dönemde sisteme dâhil edilmiştir. Buna ek olarak, çalışan haklarını koruyan emek örgütleri ve sendikalar zayıflatılmış ve işçilerin hukuksal dayanakları büyük ölçüde bertaraf edilmiştir. Yedek işçi ordusunun sermayeye sağladığı işçi ikame edebilme kapasitesi bu koşullarla birleşerek sermayenin emek üzerindeki tahakkümünü arttırmış ve kendini güvencesiz hisseden çalışanlar üzerinde sermaye lehine uygulamalar yaygınlaşmıştır (İlhan, 2019: 362-364).

Neoliberalizmin dayattığı yeni koşullar altında, emek rejiminin dönüştürülmesi ve sürdürülebilirlik kazanmasını sağlayacak denetim modeli ve mekanizmalarına ihtiyaç duyulmuştur. Yeni denetim modelinin merkezinde ağırlıklı olarak elektronik gözetim uygulamaları yer almaktadır. İlk kurulan fabrikalardan itibaren kilit rolü sabit kalan gözetim uygulamaları, neoliberalizm ve gelişen teknolojiyle birlikte saydamlaşmış ve elektronik cihazların aracılığıyla heryerdeleşmiştir (Saf, 2016: 245). Kapsamını genişleterek ve geliştirerek çoğalan elektronik gözetim uygulamaları, yapılan işlerin niceliği ölçülerek standartlaştırılmış, çalışanın görünüş ve davranışları takip edilerek uyumluluğu denetlenir hale getirilmiş ve fizyolojik-psikolojik testler ile çalışanın iş şartlarına uygunluğu ortaya çıkartılırken teknolojik cihazlar yoluyla iletişim ve konum hareketleri sürekli gözetlenebilirlik kazanmıştır (Saf, 2016: 243-244).

Elektronik emek gözetiminin görünen amacı verimliliği arttırmak, performans takibi sağlamak ve güvenliği tesis etmektir. Nitekim çalışanın sözleşme gereğince iş tanımına yönelik görevlerini yerine getirme ve şirkete ait özel bilgileri saklı tutma yükümlülükleri bulunmaktadır. Olası aykırılıkları tespit etme amacıyla gerçekleştirilecek olan gözetimin kişisel hakları ihlal etmemesi için doğrudan ve yalnızca işin gerçekleştirildiği alan ve süreleri kapsamı bir gerekliliktir. Bununla birlikte, gözetim uygulamaları neoliberalizm sonrası esnek çalışmanın getirdiği yeni üretim koşullarına paralel şekilde fiziki işyerinden çıkarak mekânın ve zamanın dışında geçerli olacak şekilde genişletilmiştir. Özellikle evden çalışmanın denetlenmesi için geliştirilen uygulamalar, işçileri her zamankinden daha yoğun ve kapsamlı bir gözetime tabi kılmıştır (Nurata, 2021: 215-220).

1.6 Değerlendirme

Sınıflı üretim modellerinde üretim araçlarına sahip olan ve artı-değere el koyan egemen sınıf ile üretim araçlarına sahip olmayan fakat emek gücü ile üretimi-değeri yaratan sınıflar uzlaşmaz çıkarları bakımından birbirlerinden ayrılmaktadır. Her üretim modelinin çekirdeğinde bulunan temel nitelikleri ve bu niteliklere ilişkin çelişkileri bulunmakla birlikte üretici güçler geliştikçe ve sınıfsal çelişkiler biriktikçe mevcut üretim modelinin temel nitelikleri değişerek yerini başka bir üretim modeli ve ilişkileri almaktadır. Üretim biçimi ve modelinin değişimi (bölüşüm ilişkilerinde de değişimlere neden olarak) mevcut egemen

sınıfın bazı fraksiyonları ile siyasi-hukuki rejiminde değişimlere sebebiyet verdiği için bu değişime karşı direnci de beraberinde getirmektedir. Biriken çelişkileri yönetmek ve değişimlere karşı ön almak amacıyla egemen sınıflar sömürülen-üretici sınıfları gözetim altında tutarak artı-değer akışını sürdürmeyi ve kitlesel hareketlenmelere karşı sistemi denetim altında tutmaya çalışmaktadırlar. Bu bakımdan, gözetim, kapitalist üretim biçimi ve ilişkilerine özgü değildir. Bununla birlikte, gözetim, tanımlayıcı nitelikleri sebebiyle kapitalist üretim biçiminin ve ilişkilerinin yeniden üretiminde sistematik şekilde kullanılan bir stratejiler bütünü olarak tarihte hiç olmadığı kadar sistemin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Kapitalist üretim modeli kapitalizm öncesi sınıflı üretim modellerinden ayıran temel unsurdan bazıları: emeğin metalaşması, kâra konu olan her alanın sermaye düzenine açılarak piyasalaştırılması, sermaye hareketleri önündeki ulusal ve uluslararası engellerin kaldırılması, mülkiyet rejiminden başlayarak sermayenin değer yitirmesini engellemeye yönelik her türlü hukuki ve siyasi yönetim şeklinin ulusal ve küresel boyutta yayılması ve seri üretim-tüketim etkileşimi içinde emeğin üretim sürecine yabancılaşması ve sınıfsal çelişkilerin gizemlileştirilme süreci içinde muğlaklaştırılmasıdır. Kapitalist üretim biçimi ve ilişkileri öncesi üretim modelleri içinde sınıfsal sömürü pratikleri ve gerekçeleri egemen sınıf ve yönetici aygıtları tarafından özellikle dine dayalı ideolojiler içinde mistikleştirmiş olsa da, üretim araçlarının kullanımına sahip olan köylü ve kentli yoksulların ürettiklere değere yabancılaşması kapitalist üretim biçimine göre görece düşük kalmıştır. Kapitalist üretim ilişkilerinde ise emekçi sınıflar hem üretim-tüketim etkinliğine hem ürettikleri değere hem de değer üretmeyen finans kapitalin de dönüştürdüğü neoliberal emek rejimi içinde bir taraftan yabancılaşma olgusunu yüksek düzeyde yaşarken diğer egemen sınıf çıkarlarının öncelikli olduğu siyasi-hukuki kurumsal aygıtlar içinde kendi çıkarlarının temsil edilidđi illuzyonu içinde sömürü ilişkilerini olağan normlar olarak kabullenmişlerdir.

Kapitalist üretim ilişkilerinde toplumsal varlığından izole edilmiş bireyin, seçme özgürlüğü sürekli olarak vurgulanırken üretim ilişkilerindeki sömürü ilişkileri görünmez kılınmıştır. Oysa, uygun maddi koşullar ve toplumsal varlığının bilinci ve pratik birlikteliği ile tarihe etki eden bireyin, toplumsal varlığından özerkleştirildiği sürece bireysel seçme gücü sınırlı kalmıştır. Kapitalist üretim biçimine geçerken zora dayalı ilkel birikim süreci ile emek gücünü satmak amacıyla kentlerdeki atölye-fabrikalara gelen binlerce işçinin,

gerek işyerinde seri değer üretme sürecindeki gözetimini sağlamak gerekse de nicelikteki artışı niteliksel sıçramalara (toplumsal varlık ve sınıfsal bilincin oluşması sonrasında ortaya çıkan olası devrim veya hak talepleri) dönüştürmelerine engel olmak amacıyla gözetim öne çıkmış ve kapitalist üretim modelinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Kapitalist üretim biçimine geçerken feodal ilişkiler ve değerlere sahip eski köylü-yeni işçilerin fabrika tipi seri üretim sistemine ayak uydurması için başlatılan gözetim uygulamaları, fabrikalarda emek verimliliğinin arttırımı ve artı değerın çoğaltmasında kullanılırken, fabrika dışı kamusal alanlarda da sınıfsal bilinci yükseltecek ve mevcut mülkiyet rejimine tehdit oluşturabilecek unsurları disipline edecek şekilde araçsallaştırılmıştır.

Yirminci yüzyılın başında verimliliğın önkoşulu olarak görülen emek denetiminin kavramsallaştırılması ve bir sisteme oturtulması Taylor ve Ford'un yaptığı çalışmalarla gerçekleşmiştir. Bu sayede kapitalist üretim modelinin yürütücü motoru olan artı değer üretimi sürekli kılınmış ve sermaye birikiminin devamlılığı ile kârların maksimizasyonunun sistemli artışı korunmaya çalışılmıştır. Üretimdeki bütünselliği parçalayarak üretim sürecini yarı otomatikleştiren ve emeği değersizleştiren Taylorist ve Fordist üretim yöntemleri, bir taraftan işçi aristokrasi yaratırken diğer taraftan daimi gözetim pratiklerini üretim sürecinin kurucu unsurlarından biri haline getirmiştir.

Kapitalizmin yapısal krize girdiği 1970'lerden itibaren başlayan ve 1980'lerde küreselleşme ile yayılan neoliberal birikim modeli, küresel boyutta emeğin ucuzlaşması ve kuralsız-örgütsüz şekilde yeniden yapılanması için yeni bir esnek emek rejimini dayatmış ve bu da beraberinde yeni gözetim stratejilerini gündeme getirmiştir. Sonuç olarak, gözetim stratejileri neoliberal üretim modeli ve ilişkilerinin zaman ve mekanına yayılarak küresel boyutta gündelik pratiklerin hemen her noktasına nüfuz etmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: GÖZETİM ÇALIŞMALARI

Gözetim çalışmaları son yıllarda merak edilen ve akademik olarak çalışılan konulardan biri haline gelmiştir. Gündelik hayatın pratiğinde sürekli olarak deneyimlenen gözetim olgusu, akademik çalışmalarda bütünsel bir yaklaşımla ele alınmamakta ve mikro yaklaşımların sonucunda konu giderek karmaşıklaşmaktadır.

Gözetim çalışmalarında ortaya çıkan karışıklıkların en temeli gözetim (*surveillance*) ile gözlem (*observation*) fiillerinin yer yer birbirine karıştırılmasıdır. Karışıklığın sebebi iki kelimenin kökünün de görme edimine dayanmasıdır. Gözleme, genellikle bir kişinin veya bir sürecin doğal işleyişini öğrenmek amacıyla yapılırken; gözetimin neticesinde müdahale isteği ve ihtimali bulunmaktadır. Zira gözetim *surveillance*, Fransızca ‘bakarak olmak’ anlamına gelen *surveiller* kökünden türetilmiştir ve kasıtlı bir izleme eylemini ifade etmektedir (Lyon, 2013: 30).

Gözetim bir kişiyi, bir grubu veya bir toplumu belli amaçlar doğrultusunda teknolojik olan ve olmayan araçlar kullanarak sistematik bir şekilde izleme faaliyetidir. Bu amaçların başında muhafaza etmek, denetlemek, yönlendirmek ve yönetmek gelmektedir (Lyon, 2013: 31; Marx, 2015: 734). Bu çalışmanın amacı mevcut gözetim çalışmalarını değerlendirerek gözetim olgusuna bütüncül bir yaklaşım getirmek ve olguyu kapitalist üretim ilişkileri bağlamında analiz etmektir. Bugüne dek gözetimle ilgili yapılan çalışmalar üç yaklaşım altında toplanabilmektedir:

1. Post-yapısalcı Yaklaşımlar
2. Güvenlik ve Otoriter Devlet Yaklaşımı
3. Tüketim ve Tüketici Temelli Yaklaşımlar

2.1 Post-yapısalcı Yaklaşımlar

Post-yapısalcılık 1960’larda rasyonalizme/davranışsalcılığa tepki olarak Kıta Avrupası’nda ortaya çıkmış fakat yaygınlaşması 1980’leri bulmuştur. Çalışmalarda ağırlıklı olarak bilgi-iktidar ilişkisi, söylem (*discourse*), soybilim (*genealogy*), yapısöküm ve çifte okuma kavramları öne çıkmaktadır. Post-

yapısalcı yaklaşımın temelinde dil yatmaktadır. Burada dil, ifade ve aktarım aracı olmanın ötesindedir ve gerçekliği üretendir. Söz konusu olan gerçeklik, sosyal gerçekliktir. Maddi gerçekliği de yadsımayan post-yapısalcı yaklaşıma göre maddi olanın, dil aracılığıyla yorumlanması sonucu birden fazla sosyal gerçeklik ortaya çıkmaktadır. Bu gerçeklikler birbirinden farklıdır, çünkü dilin tarafsız olması mümkün değildir. Dolayısıyla dilden bağımsız bir gerçeklik olamayacağı için, bir olay maddi anlamda ne kadar gerçek olursa olsun gerçek sebebinin bilinmesi olanaksızdır (Aydın-Düzgüt, 2015: 155; Devetak, 2013: 248).

Post-yapısalcılığın öne çıkan isimlerinden biri olan Michel Foucault'ya göre dil gibi, bilgi de tarafsız değildir ve iktidar ile doğrudan ilişki içerisindedir. Bilgi-iktidar ilişkisi karşılıklı ve iç içedir. İktidar üretken, nüfuz alanına sahip ve belirleyici bir yapıdır. Dolayısıyla iktidar bilgiyi üretmekte, bilgi de iktidara ihtiyacı olan meşruiyet zeminini ve gücü sağlamaktadır. Foucault tüm bunlardan hareketle bilgi olmadan iktidar ilişkisinin de olamayacağını iddia etmektedir (Kardaş ve Erdağ, 2016: 384-385). Post-yapısalcı yaklaşıma göre bilgiyi üreten söylemdir ve tıpkı bilgi gibi söylem de iktidar ile ilişki içerisindedir (Kardaş ve Erdağ, 2016: 386). Söylem gerçekliğin yaratılmasında o kadar etkilidir ki, söylemi oluşturan kişi ve grupların da bu gerçeklik içerisinde hareket etmeleri gerekmektedir (Aydın-Düzgüt, 2015: 156).

Lineer tarih anlayışının reddedildiği yaklaşımda, benimsenen yöntemlerden biri soybilim (*genealogy*)'dir. Soybilim ile amaçlanan yukarıda sözü edilen bilgi-iktidar ilişkisini ortaya çıkararak, bilginin ardındaki iktidarı afişe etmektir. Bunun için araştırma nesnesinin kökenlerine inilmekte ve söz konusu nesne, döneminin iktidar ilişkileri bağlamında incelenmektedir (Kardaş ve Erdağ, 2016: 387-388). "Soybilim her türlü bilginin belli bir zaman ve mekanda konumlandığı ve belli bir perspektifi yansıttığının altını çizen özcü-karşıtı bir duruşu benimsemektedir" (Devetak, 2013: 250).

Post-yapısalcı yaklaşımda benimsenen bir diğer yöntem ise yapısökümdür. Yapısöküm yöntemi ile amaçlanan, değişmez kabul edilen "şey"lerin yıkılarak irdelenmesidir. Kavramı ortaya atan Jacques Derrida'ya göre kavramlar arasında tam bir eşitlikten söz edilememekte, karşıtlıklardan biri diğerine daima üstün gelmektedir. Post-yapısalcılara göre karşıt addedilen kavramlar birbirlerine bağımlı ve içkindirler (Devetak, 2013: 257-258).

Post-yapısalcılığa ilişkin son değinilecek olan kavram, yapısökümün bir çeşidi olan çifte okumadır. İsmiyle müsemma olan çifte okuma yönteminde, seçilen bir metin iki kez okunmakta ve irdelenmektedir. İlk okuma metne ilişkin hâkim bakış açısı benimsenerek yapılmaktadır. Deyim yerindeyse metnin ayak izleri üzerinden gidilerek yapılan bu ilk okuma ile metnin kendi iç tutarlılığını nasıl sağladığını göstermek amaçlanmaktadır. İkinci ve “ezber bozucu” olan okumada ise metnin zayıflıkları, çelişkileri ve tutarsızlıkları üzerinde durulmaktadır. Böylelikle hâkim görüşün, metinsel zayıflıkların üzerini nasıl kapattığı işaret edilmektedir. Post-yapısalcı yaklaşıma göre hiçbir metin yüzde yüz anlamlı ve istikrarlı değildir. Yapısöküm ve çifte okuma ile yapılmak istenen “herhangi bir hikayenin kendisini homojen ve devamlılık içerisinde göstermek için iç çelişkilerinin üzerini nasıl örttüğünü açığa çıkarmaktadır” (Devetak, 2013: 259-260).⁵

Post-yapısalcı yaklaşımın 1980’lerde yaygınlaşması önemlidir. 1970’lerde kapitalist sistem, iç çelişkilerin birikmesi sonucu yapısal bir krize girmiştir. Bu krizle başa çıkmak adına kapitalizm dönüştürülerek neoliberal modele geçiş yapılmıştır. Post-yapısalcılık birçok yönden neoliberal model ile uyum içindedir. Sorunlar bireye indirgenerek, neoliberalizmin de istediği gibi, kolektivite aşındırılmıştır. Devlet iktidarı başta olmak üzere kurum ve yapılara ilişkin yapılan eleştiriler; neoliberalizmin refah devletinden uzaklaşma, özelleştirme ve kuralsızlaştırma gibi emellerinin önünü açmıştır. Öte yandan sosyal gerçekliğin dil ve söylem aracılığıyla oluştuğunun iddia edilmesi, toplumsal koşulların göz ardı edilmesi anlamına gelmektedir. Böylelikle toplumsal ilişkiler ve toplumsal süreçler görünmez kılınmaktadır (Kolasi, 2020: 91).

2.1.1 Panoptikon

2.1.1.1 Mimari Bir Model Olarak Panoptikon

---

⁵ Bunun ilk ve en önemli örneklerinden biri Richard Ashley’in “Anarşi Problematikliğinin Çifte Okuması” (*Unifying the Sovereign State: A Double Reading of the Anarchy Problematique*) çalışmasıdır (1988). Kendi ifadesiyle “anarşi problemi”ni çifte okuma ile ele alan Ashley, bu şekilde uluslararası ilişkilerde anarşi kavramının oynadığı belirleyici rolü gözler önüne sermeyi amaçlamıştır (Ashley, 1988: 227). İlk okumada üst otorite yokluğu, çıkar çatışması ve kuralsızlık gibi başlıkları kullanarak hâkim görüş yinelenmiştir. İkinci okumada ise uluslararası ilişkilerin anarşik olduğu iddia edilen doğası sorgulanmıştır. Ashley’e göre egemenliğin olmaması durumu ile özdeşleştirilen anarşi söylemi, yalnızca küresel bir egemen eksikliğini işaret etmekle kalmamakta; aynı zamanda mevcut güç, çıkar ve devlet temelli uluslararası ilişkiler anlayışını üretmektedir (Devetak, 2013: 260).

Gözetim modelleri içinde öne çıkan Panoptikon⁶, Jeremy Bentham tarafından 18. yüzyılın sonlarında ortaya atılmıştır. Projenin tasarımını yapan kişi ağabeyi Samuel Bentham olmasına rağmen tasarımın düşünsel temellerini oturtturarak detaylandıran kişi Jeremy Bentham olduğu için çalışma esas olarak J. Bentham'ın ismiyle anılmaktadır. Proje ilk olarak bir hapisane modeli olarak tasarlanmış fakat Bentham'ın tüm uğraşlarına rağmen hayata geçirilememiştir. Projenin mimarı Samuel Bentham tarafından “gözetim-evi” ya da “laboratuvar” olarak adlandırılan Panoptikon'un temel hedefi, aynı anda çok fazla sayıda kişinin gözetim altında tutulabilmesidir. J. Bentham'a göre Panoptikon binası “endüstrinin tüm iş kolları içinde yer alan ve ıslah edilemeyenlerin cezalandırılması, delilerin denetim altında tutulması, ahlaksızların ıslah edilmesi, şüphelilerin hapsedilmesi, tembellerin çalıştırılması, acizlerin bakılması, hastaların tedavi edilmesi, gönüllülerin yönlendirilmesi, ya da eğitim alanında yeni neslin eğitilmesine” açıktır (Bentham, 2019: 9).

Aslında Panoptikon modeli ile J. Bentham, yaşadığı dönemin egemen sınıfının beklentilerini yansıtmaktadır. Manifaktür üretime geçilmesiyle birlikte istihdam dışı kalan emek yığınlarının giderek arttığı 18. yüzyıl İngiltere'sinde, sınıflar arasındaki gelir makası her geçen gün açılmaktadır. Bu dönemde, üretim sürecinin içinde olanları üretime odaklayarak verimliliği arttıracak ve üretim süreci dışında kalanları tehdit olmaktan çıkaracak çözümlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bentham, Panoptikon modeli ile egemen sınıfın bu ihtiyacına yanıt vermiştir (Baştürk, 2016: 22).

Panoptikon modelinde ortada konumlanmış bir gözetim kulesi ve bu kulenin çevresinde dairesel şekilde sıralanmış hücreler bulunmaktadır. Hücrelerin arasında bulunan duvarlar biraz geniş tutularak mahkûmların birbirlerini görmeleri engellenmekte ve tam bir tecrit sağlanmaktadır. Gözetim kulesinden yayılan ışık sayesinde ise mahkûmlar hücrelerinde tamamen görünür hale getirilirken, gerek ışığın geliş açısı gerekse kuledeki panjurlar ile gözetmen görünmez hale getirilmektedir. Panoptikon modelinin işleyişindeki temel ayırt edici nokta da bu görünmezlik durumudur. Başka bir deyişle, Panoptikon'un özünde “görünmeden gözetleme” vardır. Gözetleyen varlığı, muğlaklaştıkça

---

⁶ “Panoptikon” burada bir binanın ve projenin adı olması itibari ile özel isim olarak alınmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bir kavram olarak ele alınacağı için özel isim olarak kullanılmayacaktır.

daimileşmektedir. Bu sayede mahkûmlar hangi anlarda gözetlendiklerini bilmedikleri için her an gözetlendiklerini varsaymaktadırlar. Öte yandan kişiler gerçekten sürekli olarak gözetim altında tutulmaktadırlar. Bentham bu şekilde “en az problemle en yüksek ıslah”a ulaşmayı hedeflemektedir (Bentham, 2019: 23).

Üretim süreci içinde Panoptikon ile amaçlanan, modelin doğası gereği gözetim altında olduklarının bilincinde olan işçilerin aylaklık etmemeleri, daha hızlı çalışmaları ve sermaye sahibine daha çok kar sağlamalarıdır. J. Bentham’a göre Panoptikon, özellikle saat başı ücretlendirmenin geçerli olduğu fabrikalarda uygulanmalıdır. Zira parça başı ücretlendirmenin geçerli olduğu fabrikalarda işçi ödeme alabilmek adına işine odaklanmaktadır. J. Bentham, parça başı ücretlendirmede olduğu gibi, işçilerin işlerine özenmeleri ve israftan kaçınmaları için gözetimden başka bir seçenek düşünemediğini belirtmektedir (Bentham, 2019: 61).

Panoptikon’un sermaye sahibine sağladığı bir diğer avantaj ise gözetleyen kişi sayısıdır. Normal şartlarda fabrikanın tüm işçilerinin aynı anda gözetim altında tutulması için belli bir sayıda görevlinin istihdam edilmesi gerekmektedir. Panoptikon’da ise tüm gözetim sorunu tek bir kişi ile çözülebilmekte ve maliyet azaltılmaktadır (Bentham, 2019: 25).

Panoptikon modeli ile hem üretimin içinde hem de üretimin dışında düzenin sağlanacağını savunan J. Bentham, salt bir kapatma ve cezalandırma arzusunun fayda sağlamayacağını düşünmektedir. Bentham kişilerin çalışmakta isteksiz oldukları alanlarda zorla çalıştırılmaları gerektiğine dair ortak bir kanı olduğunu ileri sürmekte ve bu ortak kanıyı eleştirerek asıl önemli olanın kar elde etmek olduğunu söylemektedir. Ona göre ıslah ile cezalandırma birlikte ilerlemek zorunda değildir; kişinin üretim sürecine daha fazla dâhil olması daha fazla fayda demektir ve aslolan budur (Bentham, 2019: 37).

Panoptikon’un bir diğer önemli fonksiyonu ise denetimdir. Kapitalist toplumlarda iktidarın güvenliği, toplumun güvenliğinden önce gelmektedir. Dolayısıyla iktidar, mevcudiyetini sarsabilecek muhalifleri ve tehditleri kontrol altına almak istemektedir (Çoban, 2019: 128). 18. yüzyılın sonlarında ise hissedilen tehdidin kaynağı istihdam dışı kalan emek yığınlarıdır. Buna rağmen, küresel iktidar, işçi sınıfının koşullarının iyileştirilmesi ve yoksulluğun ortadan kaldırılması için herhangi bir girişimde bulunmamaktadır. Zira “yoksulluk, sermayenin varoluş koşuludur” ve yoksulluğun ortadan kaldırılması, zenginliğin

de ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir (Çoban, 2019: 124). İktidar Panoptikon aracılığıyla sistemin devamlılığını sağlamayı ve suçları engellemeyi amaçlamaktadır. Söz konusu suçlar, iktidarın güvenliğini sarsmakta olan politik suçlardır. Zira sistemin işleyişini sekteye uğratmadığı, aksine iktidarın uygulamalarını meşrulaştırdığı sürece adi suçları bitirmek iktidar için öncelik değildir. Dolayısıyla iktidar Panoptikon'un denetim işlevinden faydalanarak suç ve suçluları kendi belirlediği sınırların içinde ve denetimi altında tutmak istemektedir (Çoban, 2019: 124-125).

2.1.1.2 Michel Foucault'ya Göre Panoptikon

Michel Foucault, panoptikon modelini incelemiş ve mevcut iktidar dinamiklerini açıklamak adına metaforlaştırmıştır. Ona göre J. Bentham "iktidar teknolojisi mucitleri" arasındadır ve belki de bu konuda düşünenler arasında en iyisidir (Foucault, 2012: 96). Çünkü panoptikon basit bir mimari planın ötesindedir, aydınlanma çağına uygundur ve gözetleme anlamında birçok problemi çözmektedir. En önemlisi karanlığın muhafaza ediciliğini ortadan kaldırmaktadır (Foucault, 2012: 86-87).

Foucault'ya göre, panoptikonun asıl amacı "ruh terbiyesi"dir ve görünürlük bir tuzaktır (Foucault, 1992: 252; Lyon, 2013: 90). Zira mahkûm görmeden gözetlenerek tam anlamıyla edilgen hale getirilmektedir. Bu noktada tek yapabileceği verilen talimatları dinleyerek yerine getirmektedir. Dolayısıyla sürekli görünür olmanın verdiği dürtü ile mahkûm kendisine yabancılaşarak işleyişi içselleştirmekte ve sürekli olarak buna uygun hareket etmeye başlamaktadır (Lyon, 2013: 91). Binadaki hücrelerin birbirleriyle iletişimlerinin tamamen kesilmesi stratejisinin temel mantığı da budur. Böylelikle kişilerin ellerinden özne olma yetileri alınmaktadır. J. Bentham bunu şu şekilde açıklamaktadır: "gözetmen açısından, bir yığındırlar, ama bir topluluk değildirlere; onlar açısından ise, onlar yalnızdırlar ve tecrit edilmiş bireylerdir" (Bentham, 2008: 30).

Foucault, J. Bentham'ın panoptikon modelinden hareketle "disiplin toplumu" kavramını ortaya atmıştır. Disiplin toplumunda, panoptikonda olduğu gibi, kişiler görmedikleri gözetleyene dair korku duymakta ve itaat etmektedirler (Lyon 2013: 284). Foucault'ya göre 18. yüzyıldan sonra iktidar kökten bir değişim geçirmiştir. Geçmişin görünür, sert ve cezalandırıcı iktidar mekanizması; disiplin toplumunda görünmez ve terbiyeye dayalı bir hale gelmiştir. İktidarın

gücünü, sürekli işlemek zorunda olmayışı ile bağdaştırmıştır. Buna göre kişiler bir kez terbiye edildikten sonra, devamlılığını kendilerinin sağladığı bir durumun esiri haline gelmektedirler (Güven, 2014: 95). Tüm bunlara rağmen Foucault, panoptikon ile sağlanan mutlak disiplinin tiranlığa evrilemeyeceğini, demokratik sürecin işleyeceğini; tıpkı mahkûmların denetçilerce izlenmesi gibi, denetçilerin de halk tarafından gözetlenmeye ve dolayısıyla denetlenmeye açık olacağını iddia etmektedir (Foucault, 1992: 260).

2.1.2 Disiplin Toplumu

Foucault'nun yirminci yüzyılın en önemli filozofu olduğunu söylediği Gilles Deleuze, “Denetim Toplulukları Konusunda Kısa Bir Ek”te; Foucault'nun “disiplin toplumu”nun yanlış olmadığını, bir dönemi açıklamakta yeterli olduğunu fakat artık miadını doldurduğunu söylemektedir. “Disiplin toplumu” yerini “denetim toplumu”na bırakmıştır. “Denetim kısa-vadeli ve devir adedi hızlıdır; ama aynı zamanda sürekli ve sınırsızdır; oysa disiplin süre bakımından kalıcı, sonsuz ve süresizdir. İnsan artık kapatılmış insan değildir” (Deleuze, 2001; Wood, 2009: 184). Denetim toplumunun yapısı bir ağaçtan ziyade sarmaşık gibidir (Lyon ve Bauman, 2013: 14). Disiplin toplumunun katılığı ve kapatma ekseninde oluşu görülmezken; denetim, kurumlara ve uygulamalara da ayrılmamaktadır. Kaçılmaz bir denetim asemblajı söz konusudur. Dolayısıyla denetimin ve gözetimin nerede başlayıp nerede bittiğini görmek mümkün olmamaktadır (Yücedağ, 2017).

2.1.3 Superpanoptikon

Süperpanoptikon kavramı Mark Poster tarafından, küreselleşmiş panoptikon ya da elektronik panoptikon olarak da adlandırılacak yeni modeli ifade etmek amacıyla ortaya atılmıştır. Süperpanoptikonda bireylerin rızası bulunmakta ve artık herkes gözetim altında tutulmaktadır. Bireylerin görünürlüğü arttıkça gözetleyeninin görünürlüğü adeta yok olmuştur (Diken Yücel, 2015: 392).

2.1.4 Sinoptikon

Sinoptikon, 1997 yılında Thomas Mathiesen tarafından ortaya atılmıştır. Mathiesen, günümüz toplumunun yalnızca panoptikon tarafından değil, aynı zamanda sinoptikon tarafından karakterize edildiğini söylemektedir. Sinoptikon, Yunanca “syn” (*birlikte ya da aynı anda*) ile “opticon” (*görmek*) sözcüklerinin birleştirilmesiyle elde edilmiştir. Burada, panoptikonda olduğu gibi, az kişinin izlediği çok sayıda kişi değil, çok sayıda kişinin izlediği az sayıda kişi ifade

edilmektedir. Mathiesen bu durumu izleyici toplumu (*viewer society*) olarak adlandırmaktadır (Mathiesen, 1997: 219).

Panoptikonun baskıya dayalı denetiminin aksine, sinoptikonda rıza imalatı vardır. Zor kullanmadan kişilerin iradeleri ile karar vermeleri ve gönüllü olmaları istenmektedir. Bu anlayışa göre medya ve özellikle televizyonun gelişmesiyle birlikte gözetim korkulacak bir şey olmaktan çıkarılmış ve normalize edilmiştir (Bitirim Okmeydan, 2017: 60).

2.1.5 Omniptikon

Omniptikon ilk kez 2004 yılında Jeffrey Rosen tarafından kullanılmıştır. Kavram, izleyen ile izlenenin birbirine karıştığı, herkesin hem gözetleyen hem gözetlenen olduğu karşılıklı ve sürekli bir gözetim halini ifade etmektedir. Rosen'e göre sinoptik karaktere sahip televizyon yerini omniptik karakterli internete bırakmıştır. Siber alanda kendini sürekli olarak yeniden inşa eden küresel bir gözetim düzlemi oluşmuştur. Özellikle sosyal medya uygulamaları ile izlenmek, kaçınılan bir durum olmaktan çıkarak arzu edilen bir hale gelmiştir. Bu sayede kişiler sürece gönüllü katılım sağlamaktadırlar (Bitirim Okmeydan, 2017: 61). Omniptik gözetimin, gözetleyenin görülmediği fakat varlığının bilindiği panoptikondan farkı, herkesin herkesi izleyebilmesi dışında kimin izlediğinin ya da kimin izlendiğinin bilinmemesidir. Bu sayede denetim gizemleştirilerek varlığını sürdürmektedir (Bitirim Okmeydan, 2017: 64).

2.1.6 Akışkan Gözetim

Zygmunt Bauman gözetimin modernitenin bir boyutu olduğunu düşünmekle birlikte; modernitenin aynı kalmadığını, akışkanlaştığını ve buna müteakiben gözetimin de akışkan hale geldiğini ileri sürmektedir. Gözetim artık hakkında kesin tanımlamalar yapılamayacak, köşeleri olmayan, değişken bir hale gelmiştir. Artık herhangi bir gözetim süreci tek bir amaçla yürütülmemekte ve elde edilen veriler birden fazla şekilde kullanılabilir. Dolayısıyla sebep-sonuç katılığı çözülmektedir. Bauman'a göre "sabit bir kabı olmayan ama 'güvenlik' talepleriyle çalkalanan ve teknoloji şirketlerinin ısrarlı pazarlamalarıyla sarsılan gözetim her yere dökülmektedir" (Bauman ve Lyon, 2013: 13). Bauman teknoloji ve moderniteyi kılıca benzetmektedir. Her ikisi de çift taraflıdır. Faydaları olduğu gibi zararları da vardır. Öte yandan her ikisi de tıpkı bir kılıç gibi amacını aşabilmektedir. Her ne kadar hedefler belirlenmiş olsa da her şey

birbiriyle ilişkide ve "dolanık" olduğu için risk büyüktür (Bauman ve Lyon, 2018: 111).

Bauman, bugünün dünyasının panoptikon sonrası bir dünya olduğunu söylemektedir. Panoptikondaki sabitlik esneklik ile yer değiştirmiş, kişiyi seçeneksiz kılmak yerini manipülasyona bırakmış, baştan çıkarmak ise cezalandırmanın önüne geçmiştir (Bauman ve Lyon, 2018: 150). Gözle görülebilir bir gözetleyen-gözetlenen ilişkisi geride kalmış, kişiler kendi kendilerini denetler hale gelmişlerdir. İnsanlar birer salyangoz gibi “kendi kişisel panoptikonlarını” sırtlarında taşımaya başlamışlardır (Bauman ve Lyon, 2018: 73).

2.2 Güvenlik ve Otoriter Devlet Yaklaşımı

Güvenlik kavramının belirsizliğine 1952 yılında Arnold Wolfers tarafından dikkat çekilmiştir. Dönem itibariyle ulusal güvenlik üzerinde duran Wolfers; “ulusal güvenlik” kavramının “ulusal çıkar” ile eş anlamlı hale geldiğini, herkes için ayrı anlam ifade ettiğini söylemiştir (Wolfers, 1952). En geniş haliyle güvenlik, varoluşsal bir tehdit olmaması durumudur. En basit haliyle ise; bir kişinin, bir grubun, bir devletin veya bir yapının tehdit altında olmamasıdır.

Güvenlik, ikinci dünya savaşı öncesinde alt dal iken, savaş yıllarında belirleyici bir çalışma alanı haline gelmiştir. Birinci dünya savaşından çıkarılan dersler ile savaşın “komutanlara bırakılmayacak kadar önemli” olduğu görülmüş ve ilk kez bu dönemde siviller çalışma kapsamına alınmışlardır. Stephen Walt’a göre bu 1960’ların ortalarına dek sürecek olan “Altın Çağ”ın başlangıcı ve güvenlik çalışmalarının ilk dalgasıdır. Nükleer teknolojisinde yaşanan dönüm noktasının ve kitle imha silahlarının güvenlik anlayışına ve güvenlik politikalarına yaptığı etki uzun süre mercek altına alınmıştır (Walt, 1991: 213-214).

On yıllık bir gerileme döneminin ardından 1970’lerin ortasında yeni bir dalga ortaya çıkmış ve Walt’a göre güvenlik çalışmalarının Rönesans’ı başlamıştır. Belli yönleri itibariyle Altın Çağ’dan farklı olan bu yeni dalga ile güvenlik çalışmaları interdisipliner niteliğini ve “gerçek dünya” ile kurmuş olduğu yakın bağı korumuştur (Walt, 1991: 216). Petrol krizi, kaynakların bilinçsiz kullanımı, yapılan savaşların yarattığı tahribat, yumuşama döneminin başlaması ve barış çalışmalarının ön plana çıkması gibi sebeplerle güvenlik çalışmalarının dar çerçevesi genişlemeye başlamıştır. Böylelikle bu dönem, 1990’larda yaşanan genişleme ve derinleşmenin ilk sinyallerini vermektedir.

Soğuk savaşın bittiği ve iki kutuplu dönemin geride kaldığı 1990'lar ile birlikte güvenlik anlayışı da değişmiştir. Bu döneme kadar güvenlik çalışmalarının merkezine devlet ve askeri konular oturtulmuştur. Ulusal güvenlik kavramıyla beraber devletin güvenliğinin sağlanması bireyin güvenliğinin sağlanması olarak görülmüştür (Bilgin, 2010: 77). Yeni güvenlik yaklaşımı ile birlikte güvenliğin konuları çeşitlenmiş ve güvenlik yalnızca devlet için olmaktan çıkmıştır.

Takip eden yıllarda Barry Buzan ve Ole Weaver'ın öncülük ettiği bir grup araştırmacı tarafından daha sonra Kopenhag Okulu olarak bilinecek bir ekol oluşturulmuştur. Kopenhag Okulu'na göre sorunlar söz edimi (*speech act*) yoluyla, güvenikleştirici aktör tarafından belli seçimler sonucu güvenikleştirilmektedir (Weaver, 1995). Güvenlik sektörleri askeri, siyasi, ekonomik, toplumsal ve çevresel olarak beşe ayrılmaktadır. Zira güvenlik kavramı, otoritelerce yürürlüğe konacak olan ve olağan koşullarda itiraz edilecek uygulamalara meşru zemin hazırlamaktadır. Okul, devletin bütünlüğünü ilgilendirmeyen konuların güvenlik dışına çıkarılması (*desecuritization*) gerektiğini ileri sürmüştür. Böylelikle güvenlik ve barış ortamı tesis edilebilecektir (Bilgin, 2010: 81-83; Baysal ve Lüleci, 2015: 72).

Soğuk Savaş sonrası geleneksel yaklaşımı temsil eden Kopenhag Okulu'nun ardından eleştirel güvenlik ekolü olan Paris Okulu gelmektedir. Çalışmalarında öteki, göç ve ceza üzerinde duran; iç güvenlik-dış güvenlik ayrımı yapmayan; güvenliğin amacının yanı sıra uygulanış biçimine odaklanan ve güvenliği sosyal bir yapı olarak ele alan Paris Okulu'nun öne çıkan ismi Didier Bigo'dur. Bigo'nun çalışmalarında öne çıkan "güven(siz)likleştirme" [*(in)securitization*] ve "ban-optikon" kavramlarına daha sonra değinilecektir (Saraçlıgil: 9-10).

Bir diğer ekol, diğer yaklaşımlardan farklı olarak güvenliğin birey için olduğunu vurgulayan Aberystwyth Okulu'dur. Bu yaklaşıma göre güvenlik türetilmiş bir kavramdır. Herkes için tek bir güvenlik tanımı olmadığını, güvenlik anlayışının kişilere ve toplumlara bağlı olarak değişebileceğini söyleyen Ken Booth, ekolün önde gelen isimlerindedir. Aberystwyth Okulu, Kopenhag Okulu'nun aksine, sorunların güvenlik dışına çıkarma ile çözülmeyeceğini söyleyerek güvenlik anlayışının derinleştirilmesi ve geliştirilmesi üzerine çalışmalar yapmıştır. Söz konusu okula göre yapılması gereken güvenliği bir

kavram olarak yeniden yapılandırmak ve güvenliğin siyasiliğine vurgu yapmaktır (Bilgin, 2010: 76; 81-84).

Güvenliği nihai bir amaç olarak gören bu yaklaşımlar, konunun üretim ilişkileri boyutunu göz ardı etmektedirler. Karl Marx'a göre güvenlik, kendisi amaç olarak gösterildiği takdirde devlete ve faile sınırsız meşruiyet sağlamaktadır. Dolayısıyla kapitalist toplumlarda güvenlik diğer kavramların üstündedir (Aktaran: Neocleous, 2012: 45). Mark Neocleous ve George Rigakos, birlikte kaleme aldıkları "Anti-Güvenlik Deklarasyonu"nda güvenlik sorununu gizemleştirilen ve gücünü arttıran birtakım ikiliklerden söz etmektedirler.⁷ "Kafa karıştırıcı ve şeyleştirici" olarak nitelendirilen bu ikiliklerden biri özgürlük-güvenlik ikiliğidir. Deklarasyona göre böyle bir ikilik yoktur çünkü güvenlik, özgürlük üzerinden tesis edilmektedir (Neocleous ve Rigakos, 2011: 16-19).

Kişilerin özgürlük ile güvenlik arasında seçim yapmaları beklenmektedir. Özgürlük-güvenlik denklemi sıfır toplamlıdır. İkisi aynı anda ve aynı oranda kalamamaktadır. Güvenliğin arttığı bir ortamda özgürlük azalırken, özgürlüğün arttığı bir ortamda da güvenlik azalmaktadır. Daha da önemlisi bu seçimi yapmak mecburidir ve her koşulda birtakım bedeller ödenmektedir (Lyon ve Bauman, 2013: 53). Kişilerin rıza gösterip göstermemeleri var olan iktidarı ve şiddet edimini ortadan kaldırmamaktadır. Zira rıza göstermelerine rağmen toplum iktidarın gücünü ve kapasitesini hissetmektedir. Gösterilen rıza ve sisteme gösterilen uyum, hissedilen iktidar gücünün bir sonucudur. Dolayısıyla "örtük şiddet" in bulunduğu bir durumda tam bir özgürlükten bahsedilememektedir. Söz konusu gücün en yoğun hissedildiği araç ise gözetimdir. Bu sayede toplum, iktidarın elini daima üstünde hissetmektedir (Çoban, 2019: 124).

2.2.1 2001 Teröre Karşı Savaş Stratejisi ve Olağanüstü Hal

Carl Schmitt'e göre "olağanüstü halden bahsedebilmek için prensip olarak sınırsız yetkinin söz konusu olması, yani mevcut düzenin bütünüyle askıya alınması gereklidir. Böyle bir durumda hukuk geri adım atarken devletin baki kalacağı aşikârdır". Bu durumu devletin "kendini koruma hakkına" dayandıran Schmitt, devletin hukuki normlara karşı üstün olduğunu vurgulamaktadır (Schmitt, 2005: 19).

---

⁷ Bunlar özgürlük-güvenlik, kamu-özel, yumuşak-sert, barbarlık-medeniyet, iç-dış, 9/11 öncesi-sonrası ve istisnai-normal ikilikleridir (Neocleous ve Rigakos, 2011: 16-19).

Olağanüstü hale neyin sebep olabileceği ve olağanüstü hallerde genişletilen yetkilerin sınırlarının ne olacağı çerçeve içine alınması gereken iki başlıktır. İki belirsiz sürecin iç içe geçmesi, egemen için olağanüstü hâl durumu deyim yerindeyse sihirli bir değnek haline getirmektedir (Neocleous, 2012: 176-177). Devletin varlığını tehdit eden bir durum sonucu olağanüstü hâl kapsamında ve belli sınırlar içerisinde genişletilen yetkiler, zamanla biçilen sınırları aşmaya başlamakta; her ihlale meşruiyet kazandırılarak düzenin normal haline gelene dek ilerlenmektedir. Bu sayede “istisna kural olur ve güneş artık kuralına göre batmaz” (Neocleous, 2012: 41).

11 Eylül sonrası Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından benimsenen “terörizme karşı savaş stratejisi”, olağanüstü hâl kavramı ile yakından ilişkilidir. Güvenlik sorunu üzerine inşa edilmiş olan “terörizme karşı savaş” söylemi, devletin bireylerin mevcut haklarını azaltırken kendi yetkilerini arttırması için gerekli olan meşru zemini sağlamıştır. Söylem, ideolojik ve işlevseldir. Zira görece katı ve kısa vadeli uygulamaların sağlayamadığı hareket alanını “terörizme karşı savaş” söylemi sağlamaktadır. Ekin Oyan Altuntaş’a göre “düşman”, “mekân” ve “zaman” kavramlarının muğlaklığı, “terörizme karşı savaş” söylemini bir strateji olarak kullanılabilir kılmaktadır (Oyan Altuntaş, 2009: 65-66).

Neocleous’a göre dönüm noktası olan tarih, 11 Eylül 2001 tarihi değil, 14 Eylül 2001 tarihidir. Çünkü bu tarih ABD Başkanı George W. Bush tarafından olağanüstü hal ilan edilen tarihtir (Neocleous, 2012: 160). Bu tarihte Başkan Bush, ABD’nin teröristler tarafından kendisine açılan savaşta, tehditlere cevap vermek için eylem beklemeyeceğini, teröristlere ve terör destekçilerine önleyici müdahalede bulunacağını açıklamıştır. Bu açıklamanın ardından gelen Ekim 2001 tarihli “Dört Yıllık Savunma Değerlendirme Raporu” ve Haziran 2012 tarihli “Bush Doktrini” belgelerinin ortak noktaları, içerdikleri belirsiz nüvelerdir. Düşmanın kim olduğu, tehdidin ne olduğu, nasıl, nerede ve ne zaman eyleme geçileceği gibi hemen her nokta belirsiz tutulmuştur (Oyan Altuntaş, 2009: 142).

Teröre karşı savaş stratejisi kapsamında, kişi hak ve özgürlüklerine fazlasıyla müdahale ederek, ABD yetkililerine gerek iç gerekse dış sahada radikal imtiyazlar tanıyan Yurtseverlik Yasası (*Patriot Act*) 26 Ekim 2001 tarihinde kabul edilmiştir. İlk olarak “Terörizmi Durdurmak ve Önlemek için Gerekli Araçların Temini” (*Provide Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct*

Terrorism) olarak meclis tarafından onanan yasanın ismi, daha sonra “Amerika’yı Birleştirme ve Glendirme Yasası” (*USA Act: Uniting and Strengthening America Act*) olarak değiştirilmiştir (Oyan Altuntaş, 2012: 41). Neocleous’a gre “Yurtseverlik Yasası” adı tercih edilerek ABD vatandaşı olan ve vatanını seven herkesin yasaya destek vereceği; yasaya karşı çıkmanın devlete bağlı olmamak anlamına geleceği ima edilmektedir (Neocleous, 2012: 80).

Yurtseverlik Yasası ve yasayı mteakiben ıkarılan Başkanlık Kararnameleri ile yetki erevesi iyice genişletilerek kişiler neredeyse her alanda gözetlenmeye açık hale getirilmiş ve hatta “Dördüncü Tadi Hkm” fiilen ihlal edilerek özel mülkiyet alanlarının yetkililerce aranabilmesi yasallaştırılmıştır. Bunlara ek olarak, ismi ile müsemma olan Yabancı İstihbarat Gözetleme Yasası düzenlenerek istihbarat amaçlı izleme faaliyetlerinin ülke dışına yönelik olma şartı ortadan kaldırılmıştır. Artık lke vatandaşı olmayan herkes bir kanıt olmasına gerek duyulmadan ve sadece şüphe sebep gösterilerek izlenebilmekte; üçüncü kişi ve kurumlardan kişinin bilgisi ve rızası olmadan haklarında bilgi alınabilmekte; ve yine terör ne sürülerek şüpheli addedilen kişiler kapsamlı şekilde elektronik gözetlemeye tabi tutulabilmektedir (Oyan Altuntaş, 2012: 42-43).

Yurtsever Yasası zaman içinde kalıcılaşarak herkesi kapsar hale gelmiştir. Yasa öncesinde, kişi hakkındaki verilerin izlenmesi ve tutulması için kanıt gerekirken, yasa ile birlikte kişinin terör ile bağlantılı olduğunun iddia edilmesi yeterli kılınmıştır. Söz konusu kişinin bir ajan ya da “içerideki düşman” olabileceği argümanı ne sürülerek istihbarat amaçlı izleme faaliyetleri, ABD vatandaşlarını içine alacak şekilde genişlemiştir. Bilgilerin tutulması için gereken yargı iznine, Yurtsever Yasası ile birlikte gerek kalmamıştır. Yetkililerin ve ajanların eriştikleri bilginin, aktif bir soruşturma ile ilgili olduğunu söylemeleri yeterli olmaktadır. şüpheli görülen kişinin bilgilerine ulaşmak ve takibe almak için izin almanın da ötesinde, kimliğinin belirlenmesi bile gerekmemektedir. “Sokaktaki Adam” (*John Doe*) bağlantısı da denmekte olan bu izleme faaliyetleri; herhangi bir kişinin, herhangi bir zaman, herhangi bir sebeple izlenebildiğini gözler önüne sermektedir. Jean Claude Paye’ye göre “yazılı yasa düzeyinde bir diktatörlük ya da bir başka deyişle sürekli ve genel bir istisna hali oluşturmak, yönetimin sabit bir hedefi olmaya devam etmektedir” (Paye, 2006).

2.2.2 1984: Orwell’ın Gözetim Distopyası

George Orwell, kült kitabı “Bin Dokuz Yüz Seksen Dört”ü 1949 yılında yazmıştır. Bugün bilim kurgu klasikleri arasında yer almakta olan eser (Orwell, 2014), esasen Orwell’ın geleceğe dair korkularını aktardığı bir kara ütopya-distopyadır. Kitapta gücünü gözetimden alan totaliter bir devlet resmedilmiştir. Elektronik gelişmeler ile denetim ve gözetim imkânlarının artacağına ve buna bağlı olarak otoriter yönetimlerin güçleneceğine yönelik yapılan vurgu sebebiyle, kendinden sonraki çalışmaları etkileyerek gözetime ilişkin birçok metaforun çıkış noktası olmuştur.

Kitap, Okyanusya isimli bir ülkede geçmektedir. Söz konusu ülke Büyük Birader isimli bir lider ve partisi tarafından yönetilmektedir. Parti, tele-ekranlar yoluyla herkesi, her an ve her yerde gözetlemektedir. Herkes Parti’nin istediği gibi hareket etmekte, yaşamakta ve düşünmektedir. Zira “büyük biraderin gözü üstünde” (*“big brother is watching you”*) cümlesi, Okyanusya için katı bir gerçekliği ifade etmektedir. Vatandaşların zihinlerinde her şeyi bilmeye muktedir bir Büyük Birader imajı yaratılmıştır ve bu imaj, çeşitli uygulamalarla sürekli olarak yeniden üretilmektedir.

Okyanusya’da bireysellik yok edilmekte ve kişilerin sorgulama yetileri ellerinden alınmaktadır. Bu doğrultuda düşünce polisi ile özgür düşüncenin önüne geçilmekte, Yenisöylem ile kişilerin ufku daraltılmakta, Hakikat Bakanlığı ile geçmiş arşiv kayıtları mevcut gerçekliği destekleyecek şekilde değiştirilerek kişilerin gerçeklik algıları aşındırılmaktadır. Bunlar ve bunlar gibi daha pek çok uygulama, düşmanlar sebep gösterilerek meşru kılınmaktadır. Bu düşmanların başında “Halk Düşmanı Emmanuel Goldstein” gelmektedir. Etkisi ve planları hiç bitmeyen Goldstein, ortak bir öfkenin hedefidir. Parti, Goldstein’in yıllar önce hainlik yaparak cezasını çekmeden kaçtığını, bir çeşit örgüt kurduğunu ve bu örgüt aracılığıyla devleti yıkmak için sürekli olarak yeni planlar yaptığını ileri sürmektedir. Parti bu nefretin canlı kalmasını sağlamak adına “İki Dakikalık Nefret” isminde bir uygulamayı zorunlu kılmıştır. Bu uygulamada kişiler Goldstein’in görüntüsüne bakarak öfkelerini dışarı vurmaktadırlar. Bu sayede Goldstein’a olan öfke ile birlikte Büyük Birader’e olan sadakat de pekiştirilmektedir. Zira vatandaşlardan beklenen yalnızca istenen şekilde davranmaları değil, Büyük Birader’in söylediği her şeye gerçekten inanmalarıdır.

“Bin Dokuz Yüz Seksen Dört” kitabını, yazıldığı dönem içinde ele almak önemlidir. Bu yıllar İkinci Dünya Savaşı’nın bittiği ve Soğuk Savaş’ın başladığı

yıllardır. Dünya iki büyük gücün çevresinde toplanarak iki kutba ayrılmıştır. Gücün ve güvenliğin öncelendiği bu yıllarda her iki blok da tehditleri ortadan kaldırmak istemektedir. Bu tehditlerden biri içerideki düşman olgusudur. İçerideki düşman veya gizli ajan ihtimaline karşılık ihbar mekanizmaları güçlendirilmiş ve tedbirler arttırılmıştır. Belli bir tehdiye yönelik yürürlüğe giren uygulamalar zamanla iktidarın gücünü arttırmaya ve eylemlere meşruiyet sağlamaya başlamışlardır. Kitapta tehdidin kaynağı, baş düşman olarak lanse edilen Goldstein'dır. Okyanusya'da Goldstein olarak resmedilen düşman olgusunun Doğu Bloğu için Amerikancılık, Batı Bloğu için ise komünizm olduğu söylenebilmektedir. Kitabın başkarakteri Winston Smith tarafından sıkça dile getirildiği üzere, Parti'nin verdiği kararları yerine getirmemek ve Parti ile fikir ayrılığı yaşamak, Goldstein'ın ajanı olarak ilan edilme sebebidir. Orwell, Smith'in ağzından çıkan sözlerle esasen içinde bulunduğu dönemi anlatmaktadır. İçinde bulunduğu koşullardan yola çıkarak gelişen teknolojinin otoriter yönetimleri güçlendireceğini öngörmüştür.

“Bin Dokuz Yüz Seksen Dört” romanında tasvir edilen durum “mutlak gözetim toplumu” olarak görülmekte ve Orwell'ın bugünün dünyasını öngördüğü düşünülmektedir (Lyon, 2013: 206). Eser gözetim çalışmaları için önemli olmasına rağmen, günümüzü açıklamakta yeterli olmamaktadır. Her ne kadar kitabın, elektronik denetimin yaygınlaşacağına ilişkin savları haklı çıkmış olsa da, asıl odak noktası totaliter eğilimlerdir. Bunun gözden kaçırılması veya göz ardı edilmesi gözetim olgusunun yanlış kavramsallaştırılmasına yol açmaktadır. Öte yandan kitaptaki gözetim iki boyutludur: izlemeye ve dinlemeye dayanmaktadır. Oysa artık gözetim sürecinde biyometrik uygulamalar ve yapay zekâ kullanılmaktadır. Bu şekilde gözetim, Orwell'ın tahmin edemediği kadar derine nüfuz etmiştir. Dolayısıyla “Bin Dokuz Yüz Seksen Dört” kitabı önemini korumakla birlikte, gözetim çalışmaları anlamında güncelliğini ve ifade ediciliğini yitirmiştir (Lyon, 2013: 206-207).

2.2.3 Gözetim Toplumundan Maksimum Güvenlik Toplumuna

“Gözetim toplumu”, Foucault'nun panoptikon metaforu ve Orwell'ın 1984'te konu ettiği totaliter yapı gibi gözetim ile iç içe geçmiş kavram ve örneklerle bir tutulmasına rağmen bunların sinonimi değildir (Wood, 2009: 180). Kavram ilk kez 1985 yılında Gary T. Marx tarafından kullanılmıştır. Gözetim toplumu ile birlikte bilgilendirme, iyi bir vatandaş olmanın niteliklerinden biri

haline gelmiş ve vatandaşlar önce gözlerini açık tutmaları, sonra da edindikleri bilgileri aktarmaları için cesaretlendirilmişlerdir. G. T. Marx (1985: 22-24), ihbarları ve muhbirliğin ödüllendirilmesini gözetim toplumunun nüveleri olarak işaret etmektedir. Buna ek olarak, teknolojinin ilerleyişi de doğal ve fiziki engellerin azalması bakımından gözetim toplumunun oluşumunu görece kolaylaştırmıştır. Teknolojik imkânların artması ile gözetim yalnızca derinleşmemiş aynı zamanda kapsamını da genişlemiştir. Artık gözetimin hedefinde yalnızca birkaç şüpheli değil, herkes vardır.

G. T. Marx'a göre, mevcut gözetim olgusunu açıklamakta sözlük tanımları yeterli olmamaktadır. Sözlük karşılığı "özellikle şüpheli bir kişiyi yakından gözlemlene" olan gözetim; şüpheli kişiler ile sınırlı kalmamış, her özne ve alanı kapsar hale gelmiştir. Buna ek olarak, şüpheli kişi olmanın kapsamı da genişlemiş; özel olmaktan çıkarak kategorik hale gelmiştir (Marx, 2002: 10). Eskinin kanıta ve somut olgulara dayanan şüphe anlayışı geride kalmış, mevcut zanlılarla benzer özelliklere sahip olmak şüphe sebebi olmuştur. G. T. Marx bu durumu "kategorik şüphe" olarak adlandırmıştır (Lyon, 2013: 286). Artık belli bir grup, suçlu olarak öne çıkarılmamakta, herkes masumiyeti kanıtlanana kadar şüpheli olarak kalmaktadır (Lyon, 2013: 191). "Masumiyet karinesi, kategorik şüphe tarafından ihlal edilmektedir" (Lyon, 2013: 277).

Kategorik şüphe, G. T. Marx'ın ortaya attığı bir diğer kavram olan "yeni gözetim" in uzantısıdır. Yeni gözetim "bilgi toplamak ya da oluşturmak amacıyla teknolojik araçlar kullanılarak bireylerin, grupların ve bağlamların incelenmesidir". Bu tanımdan hareketle gözetimin artık doğal sınırların ötesine geçerek araçsallaştığı anlaşılmaktadır (Marx, 2015: 735). Öncesinde kişisel bilgileri koruyan sınırlar teknolojinin ilerlemesi, tehdit şekillerinin değişmesi ve yaşam biçimlerinin dönüşmesi sonucu aşınmış ve ortadan kalkmışlardır. Dolayısıyla toplumun daha geçirgen ve şeffaf bir hale geldiğini öne süren G. T. Marx, bunu "maksimum güvenlik toplumu" ile açıklamaktadır. G. T. Marx'a (2016: 4) göre maksimum güvenlik toplumu mühendislik toplumunu, dosya toplumunu, aktüeryal toplumu, şüphe toplumunu, şeffaf toplumu ve diğer birtakım bileşenleri içerisinde barındırmaktadır. Mühendislik toplumdur; çünkü sert ve yumuşak mühendislik anlayışlarının bir arada kullanılması itibariyle seçenekler daha net ve sınırlı hale getirilmişlerdir. Dosya toplumdur, çünkü elektronik kayıtlar büyük rol oynamaktadır. Aktüeryal bir toplumdur, çünkü kararlar ağırlıklı

olarak geleceğe yönelik davranış tahminleri ve risk hesaplamaları temel alınarak verilmektedir. Şüphe toplumdur, çünkü herkes birer şüpheli adaydır. Şeffaf bir toplumdur, çünkü daha önce sözü edilmiş olan sınırlar zayıflatılarak ortadan kaldırılmışlardır. Sürekli ve her yerde olan ağlar ile birbirine bağlanmış bu toplum modeli, aynı zamanda risklere karşı toleransı azalmış bir güvenlik toplumdur. Kişinin kim olduğunun, nerede olduğunun, kimlerle olduğunun ve neler yaptığının önemli olduğu bu maksimum güvenlik toplumunda kimlik, konum ve hareket bilgileri belirleyicidir.

2.2.4 Ban-optikon

Ban-optikon kavramı, Bigo tarafından ortaya atılmıştır. Ana akım güvenlik çalışmalarının aksine güvenlik pratiklerinin ve uygulamalarının öne çıkarıldığı Paris Okulu'nun kurucusu olan Bigo, kavramı oluştururken Foucault ve Giorgio Agamben'den etkilenmiştir. Devletlerin ötesinde, küresel olarak insanları gruplaştırarak ötekileştiren bir modeli işaret etmektedir (Lyon ve Bauman, 2013: 75). Ban-optikonun iskeletini olağanüstü hâl uygulamaları; özellikle, yabancıların hedef alındığı profillemeye uygulamaları ve model tarafından ötekileştirilmeyen grupların normalize edilmeleri oluşturmaktadır (Bigo 2008: 10). Panoptikon içeride tutmak ve disipline etmek ile ilgiliyken, ban-optikon sınıflandırıcı ve dışlayıcıdır (Lyon ve Bauman, 2013: 77). Bu yaklaşım ile Panoptikon'un sürekliliği ve kapsayıcılığı kırılmakta, yalnızca duruma ve ihtiyaca göre hakkında karar verilen kişiler gözetim altında tutulmaktadır. Bu şekilde güvenikleştirme ile güvensizlikleştirmenin paralel ilerlediğini; bir grup için güvenliği sağlayan ban-optikon mekanizmasının, dışlanan ötekiler için güvensizlik yarattığını ifade etmektedir (Saraçlıgil: 11).

2.3 Tüketim Stratejisi Olarak Gözetim

2.3.1 Panoptik Tasnif

Panoptikon kavramından hareketle “kişisel bilginin ekonomi politiğini” yapmayı amaçlayan Oscar Gandy, ilgili kavramı 1993 yılında “Panoptik Tasnif: Kişisel Bilginin Ekonomi Politiği” (*The Panoptic Sort: A Political Economy of Personal Information*) adlı çalışmasında kullanmıştır. Panoptik tasnif; kişiler hakkında gerek vatandaş, gerek çalışan, gerekse tüketici olarak bilgilerin toplanması, işlenmesi ve paylaşılmasını içeren karmaşık bir teknolojidir. Böylelikle kişilerin mal ve hizmetlere ulaşmaları yönlendirilmekte ve kontrol edilmektedir. Zaman içinde kurumsallaşmış olan panoptik tasnif ile kişiler

sınıflara ve kategorilere ayrılmaktadır. Nitekim tanımlama, sınıflandırma ve değerlendirme panoptik tasnifin üç temel fonksiyonudur (Gandy, 2021: 29). Gandy'e göre panoptik tasnif karmaşık olduğu kadar ayrıştırıcı bir teknolojidir. Panoptiktir, çünkü bireylere ekonomik değerler biçmek amacıyla haklarındaki tüm enformasyonu göz önünde bulundurmaktadır. Aynı zamanda ise ayrıştırıcıdır, çünkü belirlenen potansiyel değerleri kullanarak kişileri sınıflandırmaktadır (Gandy, 1996: 133).

David Lyon, Gary T. Marx'ın "kategorik şüphe" kavramı ile panoptik sınıflandırma arasında ilginç bir korelasyon kurmuştur. Biri güvenlik ve suç, diğeri ise tüketim temelli olmasına rağmen ikisi de kişilerin belirli davranış ve tercihlerinden yola çıkılarak kategorize edilmelerine dayanmaktadır. Lyon "kategorik şüphe"nin panoptik tasnifteki karşılığının "kategorik baştan çıkarma" olduğunu söylemektedir. "Kategorik şüphe" ile suçun önlenmesi amacıyla şüpheli addedilen kişilerin gözetim altına alınmaları gibi, panoptik sınıflandırma ile potansiyel tüketiciler diğerlerinden ayrı tutularak alışveriş yapmaları için baştan çıkarılmaktadırlar (Lyon, 2013: 266).

2.3.2 Gözetim Kapitalizmi

"Gözetim kapitalizmi" (*surveillance capitalism*) kavramı 2019 yılında Shoshana Zuboff tarafından "Gözetim Kapitalizmi Çağı" (*The Age of Surveillance Capitalism*) isimli kitapta kullanılmıştır. Zuboff'a göre, Karl Marx'ın emek ile beslenen vampir olarak tasvir ettiği kapitalizm, beklenmedik şekilde dönüşüme uğrayarak gözetim kapitalizmi halini almıştır. Gözetim kapitalizmi, kapitalizmden farklı olarak, emek yerine bireylerin deneyimlerinden beslenmektedir (Zuboff, 2019: 14).

Gözetim kapitalizminde bireylere ait veriler elektronik gözetim yoluyla elde edilmekte ve böylelikle bireylere ilişkin davranışsal tahminler yapılabilmektedir. Bu doğrultuda kişisel veriler, kişilerden gizli tutularak, şirketler için son derece ulaşılabilir kılınmaktadır. Çünkü gözetim kapitalizminin gerçek müşterileri bireyler değil, söz konusu bireylerin gelecek davranışlarını temel olarak yatırım yapan girişimcilerdir. Bireyler müşteri olmadıkları gibi, ürün de değillerdir. Esas ürün, davranışsal tahminlerin yapılmasını sağlayan kişisel verilerdir (Zuboff, 2019: 15-16).

Gözetim kapitalizmi yalnızca davranışları tahmin etmekle kalmamakta, aynı zamanda davranışları şekillendirmektedir. Zira artık kişiler hakkında bilgi

akışının otomatikleştirilmesi yeterli olmamakta, kişilerin otomatikleştirilmesi hedeflenmektedir. Kişilerin otomatikleştirilmesi ile kastedilen davranışsal tahminlerin ötesine geçerek, davranış değişikliğinin sağlanmasıdır. Zuboff, gözetim kapitalizminden doğan yeni bir iktidar türü olarak gördüğü bu durumu "araçsallaştırma" (*instrumentarianism*) olarak adlandırmaktadır. Söz konusu araçsallaştırıcı güç yoluyla bireylerin davranışları "diğerleri(nin)" amaçlarına yönelik olarak şekillendirilmektedir (Zuboff, 2019: 14).

2.4 Değerlendirme

Diyalektik materyalizme göre her olgunun bir görünüşü ve özü bulunmaktadır. Basit bir analogi ile bu özün atomun protonları gibi çalıştığı iddia edilebilir. Buna göre, nasıl bir atomun proton sayısı değiştiğinde farklı bir atom haline geliyorsa, olgular da özleri çıkarıldığında değişmekte ve farklılaşmaktadır (Nalçacı, 2019: 22). Buradan hareketle gözetim olgusunun özünde yer alan kapitalist üretim ilişkilerini ve özü dışlayarak yapılan herhangi bir analiz olguyu açıklayan nitelikleri tanımlamakta yetersiz kalmaktadır. Literatürde öne çıkan post-yapısalcı, güvenlik temelli ve tüketim merkezli gözetim çalışmaları yanlış olmamakla birlikte, gözetimin özünü temel alan etkileşim ve dolayım ilişkilerini dışarıda bırakmak bakımından açıklayıcı güçleri eksik kalmaktadırlar. Söz konusu yaklaşımlarda olgunun parçalı-modüler incelenmesi ve maddi koşullardan ayrılarak fetişleştirilmesi, gözetimi bağlamından koparmakta ve karmaşıktırmaktadır. Bu bölümde ayrıntılı şekilde ele alınmış olan söz konusu yaklaşımların gözetime ilişkin temel anlayışlarını kısaca özetlemek çalışmanın devamındaki konu bütünlüğünü oluşturmak bakımından yararlı olacaktır.

Post-yapısalcı yaklaşımlar gözetimi soyutlaştırmakta, bireye indirgemekte ve günlük hayat pratiklerinden uzaklaştırmaktadır. İktidarın ve iktidarın aracı olarak addedilen gözetimin her yerdeliğine yapılan vurgu, olguyu normalleştirmekte, zaman-mekân bağlamından kopartmakta ve etkileşim ilişkilerini görünmez kılmaktadır. Gözetimin, görünmez ve anonim bir iktidar (ağı) tarafından tahakküm ve disiplin amacıyla bilinç düzleminde inşa edildiğini öne süren bu yaklaşım, pratikte kapitalist üretim modelinin gereksinim duyduğu denetim, yönetim ve sömürünün yeniden üretimi gibi somut-maddi ihtiyaçların gözetimin araçsallaştırılması üzerinden elde edildiği gerçeğini yok saymaktadır. Post-yapısalcı yaklaşımların iktidarı anonimleştirme ve maddi koşullarından

ayırma yoluyla oluşturduğu görünmezlik illüzyonu, kapitalist üretim-birikim modelinin temel özüne dokunmadan sistem eleştirisi yapılmasını ve bu sayede, kapitalist modelin devamlılığının veya ilişkilerinin yeniden üretiminin düşünsel düzlemde süreklileştirilmesinin önünü açmaktadır.

Güvenlik temelli çalışmaların gözetim konusuna yaklaşımları ise salt devlet güvenliğini incelemek bağlamında tek boyutlu ve dışlayıcıdır. Gözetimi devlet güvenliğini sağlamada araçsal olarak konumlandırılan bu yaklaşımların temel problemi, iktisadi, sınıfsal, toplumsal ve siyasal ilişkileri göz ardı etmeleri ve konunun sadece bir boyutunu teşkil etmesine rağmen güvenliği gözetimin ana sorunsalı olarak ele almalarıdır. Gözetimi güvenliğe indirgeyen ve sonucu sebep olarak benimseyen güvenlik temelli yaklaşımlar, gözetim olgusunun özüne inememekte ve dar kapsamlı görüşlerle sınırlı kalmaktadırlar.

Tüketim merkezli çalışmalar da güvenlik temelli çalışmalara benzer şekilde gözetim konusunu bütünsel olarak ele alıp soyutlama yapmak yerine salt bir boyuta indirgemekte ve gözetimi, salt ekonomik alım satım ilişkisi içinde incelemektedirler. Buna göre, gözetim teknolojilerinin temel amacı şirketlerin ürün ve hizmet satışlarını arttırmak amacıyla hedef kitlelerin-müşterilerin verisini toplamak ve işlemektir. Kapitalizmin temel kâr motivasyonu ile hareket eden şirketler, açık veya kapalı yöntemlerle kullandıkları gözetim teknolojileri aracılığıyla kişisel verilere erişmekte ve bireyleri çeşitli tüketici kategorilerine ayırarak kârlarının yeniden üretimini süreklileştirmektedirler. Bununla birlikte, kapitalist üretim modeli içinde üretim ve tüketim etkileşimini birbirinden ayırmak ve kâra sebep olan diğer faktörleri göz ardı ederek salt tüketime odaklanmak tüketim merkezli çalışmaların açıklayıcı güçlerini ciddi ölçüde azaltmaktadır. Kâr etmeyi tamamen tüketim ve satış üzerinden analiz etmek, emeğin meta üretimdeki değer yaratıcı rolünü ve artık değer üretimini göz ardı etmeyi beraberinde getirmektedir. Bu bakımdan gözetimin kapitalizmle ilişkisi salt tüketimi artırma dolayımı olmaktan öteye gidememektedir. Oysa gözetim, tüketim sonucuna ulaşmadan çok daha öncül olarak kâr ve sermaye birikiminin temel kaynağı olan ücretli emeğin sömürülmesi ve artı değer elde edilmesi sürecinde bir denetim-disipline etme aracı kullanılmakta ve kapitalist üretim sürecinin doğal bir bileşeni olarak her aşamasında yer almaktadır.

Tüm bu yaklaşımlar gözetimin tek bir yönüne odaklanarak ilgili işlevi diğer değişkenlerden izole ederek öne çıkarmaktadır. Ortak noktaları gözetimi

gerekli ve mümkün kılan maddi koşullar ile kapitalist üretim ilişkilerini dışlamaları ve indirgemeci soyutlamalara yönelmeleridir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KAPİTALİST ÜRETİM MODELİ BAĞLAMINDA GÖZETİM POLİTİKALARI

Gözetim politikaları ve uygulamaları kapitalist üretim-birikim-tüketim ilişkileriyle iç içedir. Kapitalist sistemin devamlılığını ve yeniden üretimini temel görev edinen kapitalist devletlerin güvenlik kaygılarını da içeren gözetleme-denetim politikaları, kapitalist üretim modeline içkin her türlü üretim-tüketim-denetim-yönetim stratejisinin ayrılmaz bir parçasıdır. Kapitalist üretim sürecinde gözetim-denetim, mikro ve makro olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mikro düzeyde denetim “işçinin belirli saatler içinde emek gücünü satmasına bağlı olarak fabrikada gerçekleşirken, makro düzeyde kapitalizmi tanımlayan tüm ilişkileri düzenleyen devlet ve yasal çerçeve içinde gerçekleşmektedir” (Özoğlu, 2014: 43).

Mikro düzey olarak kastedilen denetim, aslında emek sürecinin denetimidir ve kapitalist üretim modelinin çekirdeği olan toplumsal zenginlik bu aşamada yaratıldığı için kritik bir öneme sahiptir (Özoğlu, 2014: 43-44). Birinci bölümde detaylı şekilde anlatıldığı gibi kapitalist üretim sürecinde gözetim-denetim uygulamaları, ilk atölye-fabrika kurulumlarından itibaren üretim sürecinin bir parçası olmuştur. Emek denetiminin verimlilik için zaruri görülmeye başladığı yirminci yüzyılın başında Taylor ve Ford’un çalışmalarıyla sistematikleşen üretim sürecinde, kol emeği ile kafa emeği birbirinden ayrılmış, makine yoğun üretime geçilmiş ve yabancılaşmayı artıracak şekilde parçalı hale getirilen üretim herkesçe yapılabilecek hale getirilmiştir. Böylece uzmanlık ortadan kaldırılarak işçinin üretimdeki niteliği vasıfsızlaştırılmış ve emek değersizleştirilmiştir. Bu sayede artık değer yeniden üretimi süreklileştirerek emek gücü ikame edilebilir kılınmıştır. Nitekim bu sayede hareket alanı kazanan ve emek-sermaye çelişmesini yedek işçi ordusunu kullanarak aşabilme olanağı kazanan sermaye sınıfının emek üzerindeki tahakküm gücü artmıştır. Bant üretimine dayalı parçalı üretim işçide aranan niteliği düşürerek artı değer üretimini artırsa da üretimin bütünselliğini korumak adına gözetim ve denetim stratejilerinin pratikteki kullanım yoğunluğu artırılmıştır. İşçilerin geliş-gidiş saatlerinin kayıt altına alınması gibi görece basit uygulamalarla başlayan gözetim

pratikleri ilerleyen dönemlerde lavaboda geçirilen dakikaların sayılmasına kadar varmıştır. İş ve şirket bilgilerinin güvenliği gibi kaygılar öne sürülerek varlığı devam ettirilen gözetim, çalışma hayatının esnekleşmesiyle birlikte akışkan hale gelmiş ve günlük hayatı saracak şekilde yayılmıştır. Geçen yüzyılda işyeri gözetimi olarak addedilebilecek söz konusu pratikler teknolojinin gelişmesi ve küreselleşmeyle birlikte mekan ve zaman sınırlamalarının ötesine geçmiştir. Özellikle Covid-19 pandemisiyle birlikte yaygınlaşan uzaktan çalışma uygulaması, şirketlerin şirket güvenliğiyle açıklanamayacak kadar yoğun ve ayrıntılı gözetim uygulamalarına geçmelerine vesile olmuştur.

Kapitalist üretim modelinde makro düzeyde denetim, üretim, birikim ve bölüşüm ilişkilerini egemen sınıfların çıkarlarını temsil etme eğiliminde olan kapitalist devlet tarafından gerçekleştirilmektedir. Engels'e göre "egemen sınıf veya sınıfların baskı aracı" olan kapitalist devletin temel amacı, sermaye birikiminin devam etmesini sağlamak ve proletaryayı denetim altında tutarak kapitalist üretim ilişkilerini her türlü tehdide karşı korumaktır (Eroğul, 1974: 11). Daha açık şekilde ifade etmek gerekirse:

"...yönetim modeli ne olursa olsun kapitalist üretim biçiminin istikrarını korumakla yükümlü kapitalist devletin iki temel işlevi vardır: ipso facto yayılmacı karaktere sahip olan sermaye birikimini kolaylaştıracak ve arttıracak koşulları yaratmak-düzenlemek-korumak ve ikincisi, bir taraftan kapitalist sınıfın birliğini sağlarken diğer taraftan kapitalist sisteme tehdit yaratabilecek sınıfların (emek) örgütlenmesini önlemek ve bu sınıfları kapitalist birikim stratejilerinin gereksinimlerine göre biçimlendirmek" (Oyan Altuntaş, 2012: 36).

3.1 Kapitalist Üretim Modeli-İlişkileri ve Siyasi Mekanizmaları Bağlamında Gözetim

Kapitalist üretim biçiminin ve ilişkilerinin en örgütlü siyasi yapılanması olarak kapitalist devletin bu modelin yeniden üretimini sağlamak, mülkiyet rejimini korumak, emeğin kâr oranlarına olumsuz etki yaratacak şekilde örgütlenmesini önlemek ve sermaye sınıfının kolektif üretim sürecine katılmadan bölüşümün düzenlenme sürecine dâhil olmasını kabul ettirmek için "hem kaba kuvvete hem de ideoloji ve propagandaya ihtiyacı vardır" (Eroğul, 1974: 120). Bu amaç doğrultusunda devlet, siyasi, idari ve hukuki mekanizmalar ile kamusal

alanları düzenleme gücünden yararlanmaktadır. Ordu, kolluk güçleri, hapisaneler, okullar, hükümet ve yargı gibi nüvelerin tek bir çatı altında toplandığı kamusal alanlar, devletin müdahale gücünün göstergesi ve gösterge alanı olmaktadır (Açar, 2022: 93-94). Kapitalizmin sınıfsal tahakküm ilişkilerini hukuki, idari ve siyasi mekanizma ve göstergelerle meşrulaştıran kapitalist devlet, bir taraftan “bir sınıfın diğer sınıflar üzerindeki sınırlandırılmamış egemenliği” haline gelirken (Hacıfeyzioğlu, 2018: 381-382) diğer taraftan egemenlik gücünü kullanarak sınıfsal ilişkilerin yeniden üretimini kamusal alanlarda gözetleme-disipline etme yollarını kullanarak pekiştirme yoluna gitmiştir. Kısacası, birincil amacı mülkiyet rejiminin ve üretim ilişkilerinin değişmesini engellemek olan kapitalist devletin öncelikli gözetleme motivasyonu, toplumsal denetimi sağlamak ve düzeni muhafaza etmektir. Bu bağlamda, kapitalist üretim modeline has olmayan gözetim pratikleri, kapitalizm öncesi üretim modellerinde de hâkim sınıfın çıkarına uygun şekilde düzen koruyucu enstrümanlar olarak araçsallaşmıştır. Neocleous’a göre:

“Düzen sadece, ayaklanmaların olmayışı veya sokaklarda genel bir huzurun ve sessizliğin oluşu olarak değil, sermayenin işçi sınıfı üzerinde tahakkümü anlamında sermaye-emek ilişkilerinin kabulü olarak anlaşılmalıdır” (Neocleous, 2013: 158). “Bu nedenle sivil toplumda düzen talebi, sınıf düzenine dair bir taleptir” (Neocleous, 2013: 215).

Bu düzeni muhafaza etmenin bir yolu da, yoksulluğu denetim altına almaktan geçmiştir. Nitekim polisin ortaya çıkış nedenlerinden biri de yoksulluğun ve emek gücünün zapt edilmesi olmuştur. Feodalizmden kapitalizme geçişte topraksızlaştırılmış köylülerin ücretli emeğe dönüştürülmesi ve disipline edilmesi ihtiyacına karşılık olarak polis gücü ve faaliyetlerine başvurulmuştur. Ücretli emeğe dönüşmeyi reddeden topraksızlaştırılmış köylü topluluğu, serseri ve dilenci olarak etiketlenerek kriminalize edilmiş ve çeşitli cezalarla karşılaşmıştır. Refaha katkı sunmadıkları gibi yük olduklarına ve düzeni bozacaklarına inanılan “aylaklar” emeklerini satmaya zorlanmıştır. Bu durum toplanan vergiyi arttırmakla birlikte esas amaç, eski köylü-yeni işçi topluluğunu çalışma koşulları üzerinden denetim altına alarak düzeni muhafaza etmek olmuştur (Neocleous, 2013: 59-61). Diğer sınıflı toplumlarda olduğu gibi kapitalist üretim modelinde de artı-değer üretiminin kaynağı olan emek sınıfı, üretilen zenginliğin bölüşümünde

niceliksel olarak azınlıkta olan egemen sınıflara karşı en büyük tehdit olarak görülmüş ve gözetim-denetim uygulamalarıyla sürekli bir tahakküm altında tutulmak istenmiştir.

“Gözetleme, denetleme, uysallaştırma, itaatkârlaştırma ve zapt etme gibi uygulamalar ister kapitalist ister kapitalizm öncesi feodal üretim biçimi olsun tüm üretim rejimlerinde o rejimlerin ihtiyaçlarına denk düşecek şekilde düzenlenmiş-türevlenmiş toplumsal, sınıfsal ve siyasal düzenlemelerin bir parçası olmuştur. Emek sömürsünün sistematikleşmesine bağlı olarak kapitalist üretim biçiminde gözetleme-denetleme-uysallaştırma ve disipline etme uğraşı (eşyanın tabiatına uygun) doğal bir zorunluluktur” (Oyan Altuntaş, 2012: 39).

Devletler söz konusu uygulamalar için gereken meşruiyet zeminini gözetimin güvenliği sağlama ve istihbarat toplama işlevleri üzerinden sağlamışlardır. Amaç olarak güvenliğin gösterilmesi devlete, ihtiyacı olan meşru zemini sağlamış ve sınırsız yetki sunmuştur. Bu sebeple, kapitalist devlet için güvenlik söylemi öncelikli ve kritik olmuştur (Neocleous, 2012: 45). Devlet, kendi eliyle yarattığı ve sıfır toplamlı olan güvenlik-özgürlük denklemi üzerinden topluma seçim yapmayı zorunlu kılmıştır. Oysa seçim yapmak mevcut düzenin eşitsizliklerini sürdürme amacının öncelikli olduğu bir sistemde bir illüzyondur ve örtük şiddet, gözetim ve kolluk güçlerinin güç kullanımının olduğu her koşulda varlığını sürdürmektedir (Lyon ve Bauman, 2013: 53; Çoban, 2019: 124). Neocleous ve Rigakos’a göre özgürlük-güvenlik ikiliği, “kafa karıştırıcı ve şeyleştirici(dir)”. Böyle bir ikiliğin var olmadığını ve aslında güvenliğin özgürlük üzerinden tesis edildiğini ileri süren Neocleous ve Rigakos’a göre, bu tarz ikilikler devletin güç ve yetki alanını genişletmek üzere oluşturulmuştur (2011: 16-19).

Güvenliğin güvensizlik üzerinden tesisinin uluslararası sistemdeki en açık örneklerinden biri ABD’nin Soğuk Savaş politikasıdır. İkinci Dünya Savaşı’nın ardından dönemin ABD Başkanı Harry S. Truman, Truman Doktrini olarak adlandırılacak Kongre konuşmasında, uluslararası sistemde başlayan ayrışmayı komünizm-kapitalizm üzerinden değil, totalitarizm-liberal demokratik dünya ikiliği üzerinden ele almıştır. ABD kamuoyuna İkinci Dünya Savaşı’na girme sebeplerinden biri olarak gösterilen faşizme karşı mücadele gerekçesinin üzerinden çok zaman geçmeden kullanılan bu ifade, gerek konjonktürel koşullar

gerekse de kavramsal muğlaklık yaratma bakımından ABD'ye ulusal ve uluslararası alanda güvenlik imtiyazlarını genişletme ve meşrulaştırma imkanı tanımıştır (Neocleous, 2012: 81-82).

Sovyetler Birliği ve komünizmin açıkça ulusal güvenlik yasası çerçevesi içine alınması ve George Kennan tarafından “ABD'ye karşı en önemli tehdit” (Neocleous, 2012: 83) olarak adlandırılmasının akabinde; Sovyetler Birliği ve komünizm her anlamda radikal ötekiye dönüşmüştür. İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da iktidara gelecek kadar güçlenmiş olan komünist-sosyalist siyasi parti ve halk hareketlerinin (özellikle Yunanistan, İtalya ve Fransa'da) yayılmasını ve gelişmesini önlemek amacıyla Sovyetler Birliği'ni ve komünist üretim ilişkilerini çevrelemek, izole etmek ve kriminalleştirmek ABD liderliğindeki kapitalist merkez ve egemen sınıfların başlıca amacı olmuştur. Bu doğrultuda ABD tarafından yürürlüğe sokulan Truman Doktrini ve Marshall Planı gibi ekonomik karakterli uygulamalar esasen “küresel sermayeyi yeniden düzenlemek için de bir teşebbüstürler” ve “güvenliğin gönderge nesnesi, ekonomik düzen yani sermaye düzenidir” (Neocleous, 2012: 72). Konjonktürel olarak sınırların, kıtanın ve hatta Batı Bloku'nun dışında yer alan bu tehdit, içerideki yakın tehdit olarak gösterilmeye ve gözetim gerekçesi olarak sunulmaya başlanmıştır. Neocleous'a göre, burada dikkat edilmesi gereken temel unsur, Sovyetler Birliği ile komünizm arasındaki ayırımdır. Zira “komünizm Sovyetler Birliği'nden eskidir ve aynı zamanda onu aşar” (Neocleous, 2012: 82-83). Bu bağlamda ABD'nin içeride ve dışarıda ideolojik ikilik üzerine kurguladığı ulusal güvenlik söyleminin esas motivasyonunun, Sovyetler Birliği merkezli askeri tehdidin ötesinde komünist üretim ve azınlığın mülkiyet ayrıcalıklarına dayanmayan sınıfsal bölüşüm modeli olduğu ve amacının kapitalist mülkiyet rejimi ve ilişkilerini muhafaza etmek olduğu söylenebilmektedir (Neocleous, 2012: 83-85).

Soğuk Savaş'ın gidişatını ve kapitalist yayılma stratejisinin ana hatlarını belirleyen 1950 tarihli ulusal güvenlik belgesi “Ulusal Güvenlik Konseyi 68 Sayılı Raporu (NSC-68)” ABD sistemi olarak adlandırılan bir düzenin büyüüp gelişebileceği bir dünya oluşturma gayesini ortaya koymakta ve bu doğrultuda iki yan politikadan bahsetmektedir: “Birincisi, ortada bir Sovyet tehdidi olmasa bile sürdüreceğimiz bir politikadır. Bu sağlıklı bir uluslararası topluluk geliştirme

çabasında olan bir politikadır. Diğeri ise Sovyet sistemini ‘çevreleme’ politikasıdır.” (Neocleous, 2012: 73).

Öte yandan NSC-68 Raporu gerçekleşme potansiyeli yüksek olan ekonomik resesyona engellenmesi için hükümet harcamalarının artırılması gerektiğini ileri sürmüş ve bu harcama kalemini silahlanma üzerinden planlamıştır. Zira ilgili harcamaların istihdamı, talebi, tüketimi, refahı ve teknolojik gelişmeyi arttıracığı düşünülmektedir. Buradan hareketle ve raporun öngördüğü şekilde üç katına çıkarılan askeri harcamalar 1957 yılına gelindiğinde ABD gayrisafı milli hasılasının %10’luk dilimini oluşturacak hale gelmiştir. Harry Magdoff’un sözleriyle, “komünizme karşı savaş kâr arayışına nasıl yardımcı oluyorsa, kâr arayışı da komünizm ile olan savaşa aynı şekilde yardımcı olmaktadır” (Foster ve McChesney, 2015: 74-77).

Kapitalist üretim modelinin nitelikleri gereğince sermayeyi ve kapitalist modelin biriken çelişkilerini yeni birikim alanlarına ihraç etme gerekliliği, yayılcı pratik ve politikaları da beraberinde getirmektedir. Emperyalizme ilişkin politikaların üretilmesi, fiziki-ideolojik maliyetinin toplumsallaştırılması ve meşrulaştırılması için gerekli rızanın imalatı ve sürekliliği, kapitalist devletin görevleri arasında öne çıkmaktadır. Bu bakımdan, 1961-68 yılları arasında ABD Savunma Bakanı olarak görev yapan Robert McNamara’nın sözleriyle “savaşa halkı kızdırmadan girme gerekliliği” (Foster ve Chesney, 2015: 79) emperyalist müdahaleler açısından esastır ve rıza üreten süreklileştirilmiş propagandaya ihtiyaç vardır. Propagandayı sürdürülebilir kılan, tehdit unsurunun varlığıdır ve bu tehdit algısı beraberinde “dış sınırlarda üstü kapalı müdahaleler ve ülke içinde sürekli gözetleme ve baskı” getirmektedir (Foster ve Chesney, 2015: 79).

ABD’nin bir çeşit gözetim devletine dönüşümü McNamara’nın işaret ettiği gibi bir emperyalist yayılma sürecinin akabinde gerçekleşmiştir. Dışarıda Kore ve Vietnam savaşları sürerken, “askeri-emperyalist baskı ve kapitalist birikim yöntemi” içeride de düşman algısına neden olmuştur. Kapitalizme, savaşa ve toplumsal düzene zarar verebileceği düşünülen kitlelerin izlenmeye başlamasıyla ABD, gözetleme devletine dönüşmeye başlamıştır. Nitekim 1970-71 tarihlerinde ABD ordusunun yedi milyondan fazla vatandaşı gözetlediği ve haklarında dosya oluşturduğu “Askeri Dosyalar” Skandalı ile ortaya çıkmıştır (Foster ve Chesney, 2015: 85). Buna ek olarak, hak ve özgürlük aktivistleri için “genel huzur bozan dosyası” oluşturulduğu ve sivil olaylarla veya görüşlere ilgili de dosyalar

tutulduğu öğrenilmiştir. Örneğin, “1968 yılında Yoksul İnsanlar Yürüyüşüne katılan insanlar, Martin Luther King JR.’ın mezarını ziyaret edenler, siyah milliyetçiler, sosyalist kuruluşlar ve ülkenin her yerinde, yirmi kişiden kalabalık savaş karşıtı herhangi bir gösteriye katılmış olan herkes gözetlenmiştir” (Foster ve Chesney, 2015: 86).

3.2 Neoliberal Kapitalist Birikim Modelinde Gözetim Pratikleri

3.2.1 Üretim Sürecinde Gözetim

Kapitalizmin neoliberal birikim döneminde şirket gözetimi kapsamında çalışanların bilgisayarda yazdıkları yazılar denetlenmekte, internet hareket verileri depolanmakta, ekran kayıtları tutulmakta, elektronik cihaz kameraları aracılığıyla görüntü alınmakta, konum takibi yapılmakta ve bilgisayarların kullanılmadıkları süre üzerinden nicel verimlilik analizi yapılmaktadır. Kimi şirketlerde bu analize çalışanların yazıcı, telefon ve tarayıcı kullanımları, ses tonları ve fiziksel hareketleri de dahil edilmektedir. Bu denli derin bir analizin ortaya çıkması beraberinde yoğun gözetim prosedürlerini gerektirmektedir. Nitekim 2010 verilerine göre Amerikan şirketlerinin %75’inin çalışanların hareketlerini ve iletişim süreçlerini gözetlediği görülmektedir. Aradan geçen süre ve yaşanan teknolojik ilerleme bu oranların şu an için çok uzak ve iyimser kalmasına sebep olmuştur (Moore, Akhtar ve Upchurch, 2018: 18-19).

Şirketler uzaktan denetim sağlamak amacıyla çeşitli aplikasyon ve yazılımlardan teknik destek almaktadır. Örneğin, “Slack” isimli bir uygulama çalışanların özel mesajlarını işverenin erişimine açmakta ve çeşitli site-aplikasyonlarda geçirilen süreyi ölçmektedir. “Zoom” programının ödemeli olarak hizmete açtığı “dikkat takibi” isimli bir uygulaması ise toplantı esnasında otuz saniye üzerinde uygulamadan uzaklaşan kişilerin tespitini yapmakta ve topladığı verileri toplantıyı başlatan kullanıcının erişimine açmaktadır. Gözetim araçları geliştiren Hubstaff isimli şirket, çalışanların klavye ve fare kullanma hızlarını ölçmekte ve belli aralıklarla ekran görüntüsü almaktadır. Şirketin gözetim program ve araçları emek verimliliğini ve disiplini artırmak bakımından çok beğeni toplamıştır. Öyle ki, şirketin kurucusu David Nevogt, 2020 yılının Mart-Haziran ayları arasında gözetim araçları satın alma amacıyla kendilerine gelen talebin üçe katlandığını beyan etmiştir (BBC, 2020).

Dünya Sağlık Örgütü’nün (DSÖ) 11 Mart 2020 tarihinde Covid-19 virüsünü pandemi olarak ilan ettiği göz önüne alındığında, pandeminin getirdiği

yeni esnek-evden çalışma normaline karşı bir reaksiyon geliştirmek ve çalışma disiplinini özel hayatın zaman ve mekânına yaymak amacıyla gözetim mekanizmalarının kapitalist tarafından sıkılaştırıldığı görülmektedir (Budak ve Korkmaz, 2020: 67). Uzaktan çalışma modeli yaygınlaşmadan önce kapalı devre kameralarla işyerlerinin gözetlenmekte olduğu, telefonların dinlendiği ve personele biyometrik veya elektronik kimlik kartları atandığı bilinmektedir (Saf, 2016: 246). Uzaktan veya geleneksel fark etmeksizin günümüzde çalışma hayatı elektronik gözetimle iç içe geçmiş ve ayrılmaz bir bütün haline gelmiştir. “Dijital taylorizm” olarak da adlandırılabilir olan bu dönemde çalışanların kişisel verileri işveren tarafından her anlamda erişilebilir kılınmaktadır (Nurata, 2020: 221). Erişilen veriler genellikle depolanmakta ve verimlilik ölçümü amacıyla kullanılmaktadır. Örneğin, bünyesinde Google’ın da bulunduğu Alphabet şirketi 2022’nin Kasım ayında yeni bir performans ölçüm modeline geçtiklerini ve bu modele göre performansı düşük derecelendirilen personelin 2023 itibariyle işten çıkarılacağını açıklamıştır. Performansı en düşük %6’lık kesimin işine son verilmesi, 10.000 kişinin işten çıkarılmasına karşılık gelmiştir. Yeni performans ölçüm modeli, işten çıkarılmayanlara da ödül veya teşvik kazanımlarında farklılık veya mahrum bırakma pratikleri sunmaktadır (Sankaran, 2022).

3.2.2 Pazarlama Stratejisi Olarak Gözetim

Kapitalist sistemin temel nitelikleri gereğince sürekli sermaye birikimi ve kâr elde etme hedefi ile metalaşma ve yayılma eğilimi, faaliyet alanının niteliğinden bağımsız olarak kapitalist şirketlerin de temel amacıdır. Ulusal veya uluslararası piyasada realize edilmeyen her değer, sermaye çevrimini yavaşlatmakta veya durdurmakta ve sermaye birikimi-kâr maksimizasyonu hedefindeki şirketler için daralan alan yeni pazarlama stratejilerine başvurmayı zorunlu kılmaktadır.

Gelişen teknolojilerle birlikte tüketim sürecine gözetim pratikleri entegre olmuş ve pazarlama süreci bambaşka bir forma kavuşmuştur. Ağırlıklı olarak dijital düzlemde gerçekleştirilen gözetim uygulamaları sayesinde mevcut ve potansiyel müşteriler hakkında bilgi toplayan özel şirketler, elde ettikleri verileri kişiselleştirilmiş reklamcılıkta ve mikro hedeflemede kullanmaktadır. Bu sayede şirketler hitap ettikleri hedef kitleye doğrudan ulaşmakta ve tüketici isteklerini öngörebilmenin ötesine geçerek tüketicileri yönlendirebilme olanağı bulmaktadır. Kullanıcıların kişiselleştirme amaçlı hizmet sağlayıcılara verdikleri bilgiler, birer

kapitalist şirket olan sosyal medya uygulamalarında ürettikleri içerikler ve kabul edilen hüküm ve koşullar sözleşmeleri dijital gözetimin sac ayaklarıdır. İndirim kazanmak, sosyal medyada görünür olmak ve kişiselleştirilmiş ara yüzler sayesinde vakit kazanmak isteyen kullanıcıların bilinçli veya bilinçsiz olarak gözetime tabii tutulmaları kendilerinin, dijital varlıklarının ve kişisel verilerinin kapitalist şirketler lehine metalaşmasına sebep olmaktadır.

Günümüzde şirketler gözetim aracılığıyla mevcut ve potansiyel müşterilere dair verileri toplayarak sınıflandırma yapmaktadır. En basit anlamıyla veri “işlenmemiş gerçek enformasyon parçasıdır”. İnternette bilinçli veya bilinçsiz paylaşılan her içerik büyük verinin bir parçasıdır ve analiz edilmek üzere depolanmaktadır (Acar ve Gürpınar, 2020: 110). 2020 yılında kişi başına saniyede 1,7 megabayt üretilen veri, günlük 2,5 kentilyon bayt veri birikimine sebep olmuştur (Şeker ve Atiktürk, 2022: 96). Küresel olarak şirketlerin %97,2’si gözetleme uygulamalarıyla topladıkları veriler üzerinden kâr elde etmek için büyük veriye yatırım yapmaktadır (Şeker ve Atiktürk, 2022: 98). Tüketici gözetimi olarak adlandırılabilir olan bu sürecin mihenk taşı dijital ayak izleridir. İnternet sitelerinin %91’inin veri topladığı ve kullanıcı hareketlerini kaydettiği sanal ortamda gözetime maruz kalmadan herhangi bir bireyin gezinmesi imkânsıza yakındır (Okkay, 2020: 5368-5369).

Dijital ayak izlerini takip ederek kişisel verilerin toplanmasını sağlayan temel bilgi toplayıcılar çerezlerdir ve çerezlerin edinimi için açık rıza onayına ihtiyaç vardır. Çerezlerin onaylanmaması veya reddedilmesi halinde ise kullanıcının internet sitesine erişimini engellemekte veya kısıtlamaktadır. Çerezlerin onaylanması halinde ise toplanacak olan kişisel verilerin kullanım alanı ve amacı muğlak tutulmaktadır. Merih Taşkaya ve Ömür Talay’a göre “her iki durumda da öznenin, iradesine müdahale söz konusudur” ve bu bir (çeşit) “kişisel irade blokasyonudur” (2019: 358).

“Kişisel Verileri Koruma Kanunu’na göre, internet siteleri ya da mobil uygulamalar tarafından yayınlaması zorunlu olan aydınlatma metinleri ya da çerez politikaları hizmetin kullanılacağı ortamda sade, okunabilir bir biçimde, net olarak açık rızaya mahal verecek şekilde (onaylıyorum-onaylamıyorum biçiminde) verilmelidir. ‘Onaylamıyorum’ seçeneğini tercih eden kişilerin de hizmeti kullanmaya devam etmesi, hizmeti kullanmayı zorlaştırıcı

herhangi bir yaptırımla karşılaşmaması gerekmektedir. Herhangi bir yazılım ya da mobil uygulamanın veri toplama ayarları, kişiler o yazılımı kullanmaya başlamadan açık olmamalı, veri toplama işlemi kişinin açık rızası alınmadan devreye girmemelidir.” (Taşkaya ve Talay, 2019: 374).

Buna rağmen söz konusu şartlar genellikle formal bir kalıpta ve okunması mümkün olmayan bir uzunlukta yazılmaktadır. Örneğin Paypal’ın ilgili sözleşmesi William Shakespeare’in Hamlet eserinden daha uzunken, Amazon Kindle’in ilgili sözleşmesinin sadece okunması bile dokuz saati bulmaktadır (Özdemir, 2019: 102; Behavioural Insights Team, 2019B). 2019 tarihli “Davranışsal Kavrayış Ekibi” (*Behavioural Insights Team-BIT*) raporuna göre 2008 yılı şartlarında ziyaret ettiği her internet adresinin politikasını okumak isteyen bir internet kullanıcısının yılda 244 saatini veya günde 40 dakikasını ayırması gerekmektedir. Gelişen teknoloji ve artan internet kullanım süresi düşünüldüğünde bu sürenin gelmiş olabileceği seviye endişe vericidir (Behavioural Insights Team, 2019A: 16).

2019 tarihli BIT raporunda yer alan anket sonucuna göre, insanların %91’i onayladıkları şartları okumamaktadır. 2018 tarihli radikal bir araştırma, sonucuyla bunu destekler niteliktedir. Bu araştırma kapsamında öğrencilere üniversiteleri tarafından NameDrop isimli bir sosyal mecraya katılmaları için davet gönderilmiş ve içinde sözleşmeyi kabul eden tüm kullanıcıların ilk doğan çocuklarına “NameDrop Inc” adını vermesini öngören maddenin de bulunduğu hüküm ve koşullar sözleşmesi öğrencilerin %98’i tarafından kabul edilmiştir. Kullanıcının çocuğu olmadığı takdirde 2050 yılına kadar hükmün geçerli olacağı beyan edilen olan sözleşmede herhangi bir istisnanın halinin söz konusu olmadığı vurgulanmaktadır. Raporda söz konusu çalışmanın provokatif olduğu vurgulanmakla birlikte, sözleşmenin onaylanma oranı kişilerin kendilerine ait verilerin paylaşımı konusunda fikir (ve ilgi) sahibi olmadıklarını ortaya koymaktadır (Behavioural Insights Team, 2019A: 16-17; Obar ve Oeldorf-Hirsch, 2018: 12).

Sözleşme metninin genel nitelikte olması, net şekilde veri toplama amacını belirtmemesi ve ilgili kişiye bir ön koşul olarak sunulurken özgür iradeyi kısıtlaması “battaniye rıza” kapsamına girmesine, dolayısıyla hukuk önünde geçersiz sayılmasına sebep olmaktadır. Verilen örneklerdeki gibi uzunluk veya

okumayı güçleştirecek bir punto seçimi de açık rıza unsurları ile çelişmektedir (Taşkaya ve Talay, 2019: 370). Buna rağmen mevcut pratikler teoriyle örtüşmemekte, açık şekilde yapılan dijital gözetim örtülü gözetimle desteklenmektedir (Okkay, 2020: 5364).

İnternet sitelerinin ve uygulamaların neredeyse hepsi kayıt esnasında elektronik posta adresi, isim, soy isim, telefon numarası ve kullanılan dil gibi bilgileri sorarken, kaydolduktan sonra kişinin yaptığı tıklamalar doğrultusunda veri toplamaya devam etmektedir.⁸ Sorarak veya davranışsal gözetim aracılığıyla çeşitli kişisel bilgilerin toplandığı ve depolandığı bilinmektedir. Neredeyse tüm uygulamalar galeri erişimi veya konum bilgisi gibi verilerde ortaklaşırken, bazı uygulamalar kendilerine özgü verileri de depolamaktadır. Örneğin Zoom uygulaması, kişilerin yüzlerini ve arka planlarını algılamak için görsel veriler, Google Haritalar görüntü ve ses erişimi, Twitter görsel yüz ve çevre tanıma, Netflix ilgi alanları, Uber güncel veya geçmiş işverenler ve Whatsapp anlık konum hakkında bilgi toplamaktadır. Tinder programı ise sahip olunan evcil hayvandan cinsel yönelime kadar bilgi sahibiyken, Instagram ve Facebook hem hesap sahibi hem de kullanıcının yakın veya uzak arkadaş çevresine ilişkin oldukça ayrıntılı bir veri deposuna sahip olmaktadır (Independent, 2022).

Konum takibi de hedefe yönelik reklam çalışmaları başta olmak üzere birçok uygulama tarafından yoğun olarak kullanılmaktadır. Çok fazla spor salonuna giden bir kişiye daha fazla ayakkabı reklamı gösterilmesinden trafik yoğunluğunun tespitine kadar birçok hizmet, konumsal gözetim sayesinde gerçekleştirilmektedir. Topladığı verileri üçüncü kişilerle paylaşarak veya üçüncü kişilere satarak sunduğu hizmeti bedava kılabilmediğini söyleyen uygulama geliştiricileri, uygulamaları konumsal erişim başta olmak üzere birtakım izinler onaylanmadan açılmayacak şekilde tasarlanmaktadır (Independent, 2020).

Son yıllarda geliştirilen çeşitli uygulamalar ile kişilere dair toplanan veriler daha detaylı ve kapsamlı hale gelmiştir. Örneğin, Pedometre ile adım sayısı, Mindbloom ile his durumu, Stresscheck ile kaygı seviyesi, Livescan ile glukoz düzeyi, Mealsnap ile beslenme düzeni ve DigIFit ile de kalp atışları takip edilmektedir (Eşitti, 2021: 544). Bunlara ek olarak, son yıllarda gittikçe popülerleşen ve uluslararası yazında “femtech” olarak kendine yer bulan kadınlara

---

⁸ BIT raporuna göre telefonu masanın üstünde tutmak yerine başka bir odaya bırakmak bile bellek performansını %11 artırmaktadır (Behavioural Insights Team, 2019A: 13).

yönelik mobil uygulamalar, doğurganlık ve menstrüal döngü takibi için tercih edilmektedir. Bunlar ve bunlar gibi sayısız uygulama, bir diğersinin erişemeyeceği birtakım biyolojik ve duygusal verileri elde etmekte ve bu sayede mevcut veri havuzuna her geçen yenilerini ekleyerek daha detaylı kişilik ve davranış analizi yaratabilmektedir (Behavioural Insights Team, 2019A: 13).

Sosyal medya uygulamaları dijital gözetimde özellikle önemli bir yer teşkil etmektedir. Toplumsal varlığının dışlanması veya soyutlanmasını doğal olarak tercih etmeyen bireyler için sosyal medyada var olma zorunluluğu zamanla artmış ve zamanla kendi kendini metalaştıran insan piyasasının alım-satımına ilişkin bir konu haline gelmiştir (Lyon ve Bauman, 2013: 46-47). Tarkan Oğuz bu durumu Marx'a atıfla, tüketimin dolaysız üretim oluşu üzerinden açıklamaktadır. Oğuz'a göre, ihtiyaçlarını karşılamak üzere tüketim yapan bir insanın kendisini metalaştırması ve kendi emek nesnesini kişiselleştirmesi gibi; sosyal medyada içerik üretimi yapan bir kullanıcı kendisini metalaştırmakta ve esasen "sosyal medya alanının bir çıktısına dönüşmektedir" (Oğuz, 2018: 3). Alvin Toffler'ın kavramsallaştırmasıyla "üretüketici" *prosumer* olan sosyal medya kullanıcıları dijital ayak izlerini gönüllü olarak bıraktıkları için gözetim katılımcı nitelik kazanmaktadır (Şeker ve Atıktürk, 2022: 100; Tokgöz Şahoğlu, 2020: 315-316). İnternet kullanıcılarının kendileri hakkında gönüllü olarak bilgi paylaşımları gözetimi derinleştirirken, kişi özel alanının özel şirketlerin yararına olacak metalaşmasına sebep olmaktadır. Bu sayede kapitalist için her anlamda belirsizlikler minimize edilmekte ve şirketler sürekli olarak yeniden şekillenmeye gitmektedir (Özarlan, 2019: 148). Farklı şekillerde uygulanan dijital gözetim ve toplanan kişisel veriler, işlenerek mevcut ve potansiyel müşterileri öngörebilmek ve yönetebilmek amacıyla kişiselleştirilmiş reklamcılıkta kullanılmaktadır.

3.2.2.1 Kişiselleştirilmiş Reklamcılık

Kişiselleştirilmiş reklamcılık, birey kişi hakkında toplanan enfomasyona uygun olarak özel üretilmiş otomatik öneri mesajlarıdır. Algoritmik olarak bir yazılım tarafından oluşturulan bu mesajlar kişinin internet geçmişine, demografik ve coğrafi verilerine, yapmış olduğu tercihlere, yaşam tarzına ve benzer kullanıcı eğilimlerine dayanmaktadır. Bu veriler ağırlıklı olarak abonelikler, müşteri kartı gibi sadakat uygulamaları, alışveriş geçmişi ve müşteri yorumları üzerinden sağlanmaktadır. Söz konusu uygulamalar genellikle ücretsiz hizmet veya indirim

kuponu gibi teşvik ve amaçlarla sunulmalarına rağmen esas amaç müşteri davranışlarını öngörebilmek ve yönetebilmektir (Okkay, 2020: 5364-5368).

Dominic Pettman'a göre, şirketlerin tüketim stratejisi olarak kişiselleştirilmiş reklamcılık kullanmaları, doğada sinek avlamak isteyen bir örümceğin ağını sineğin belirgin özelliklerine göre örmesine benzemektedir. Örümceğin yapışkan ağı, şirket için algoritmalarıdır (Pettman, 2018: 66; Oğuz, 2018: 4). IBM verilerine göre her bir sektörde günlük 2,5 kentilyon bayt veri üretilmektedir. Bu veri yığını, hizmet sağlayıcıların detaylı müşteri profili çıkarmalarına ve kendi hedef kitlelerini isabetli şekilde bulmalarına olanak sağlamaktadır (Tactical Tech, 2019: 14). Örneğin günümüzde yoğun olarak kullanılan ve görünen sebebi müşteri memnuniyeti olan puanlama uygulamaları, tüketim sürecindeki interaktiviteyi arttırmaktadır. David Lyon'a göre şikayet ve dilek hakkının somutlaşması olarak yorumlamaya müsait olan bu yeni form aslında üreticinin çıkarları doğrultusunda tüketicinin kendi kendini ifşası olarak yorumlanmalıdır (2013: 222-223).

3.2.2.1.1 Target ve Hamilelik Skoru

Kişiselleştirilmiş elektronik süreçlerle birlikte reklamcılık tanıtım yapmaktan çıkmış ve ihtiyaç oluşturma ile yönlendirme yapma faaliyetine dönüşmüştür (Şeker ve Atiktürk, 2022: 104). Bunun en açık örneklerinden biri Andrew Pole tarafından Target şirketi için tasarlanmış hamilelik odaklı kupon stratejisidir. Pole müşteri verilerini analiz ederek hamile kadınların aldığı 25 spesifik ürün tespit etmiş ve bunu her bir müşterinin hamilelik tahmin skorunu bulmak için kullanmıştır. Böylece kişilerin hamile olup olmadıklarını kendilerinden bile önce tahmin edebilmekte ve hangi üç aylık dönemde olduğunu tespit edebilmektedir. Örneğin ilk yirmi haftalık dönemde kadınlar vitamin takviyelerine ağırlık verirken, ikinci üç aylık dönemin başından itibaren kokusuz losyonlara yönelmektedir. Hamilelik skoru sayesinde hamileliğin bulunduğu dönemlere göre kişiye özel kuponlar gönderen Target aynı zamanda doğum tarihi yaklaştıkça kuponlarında bebek bezi gibi bebek ürünlerine yer vermektedir (Duhigg, 2012).

Aktarılan ve haberlerde kendine yer bulan bir anekdota göre, Target'ın Minneapolis mağazasında sınırlı bir adam yetkiliyle konuşmak istemiş ve lise öğrencisi olan kızına bebek ürünleri içeren kuponlar göndererek neyi

amaçladıklarını sormuştur. Anekdotu göre kızgın babayı özür dileyerek uğurlayan mağaza müdürü birkaç gün sonra tekrar özür dilemek için aradığında kızın gerçekten hamile olduğunun ortaya çıktığını öğrenmiştir. Bu durum Target'ın müşteriler hakkında onların bile bilmediği ayrıntılara sahip olduğunu göstermektedir (Hill, 2012). Şirketin kendileri hakkında bu kadar mahrem bir konuya hakim olması bazı müşteriler tarafından negatif karşılanınca satış stratejisinde değişikliğe gidilmiş ve kuponlar doğrudan hamilelik-bebek ürünleri ekseninde gönderilmemeye başlanmıştır. Analiz süreci aynı kalmakla birlikte, kuponlara kişiselleştirilmiş ürünlerin yanına hamilelerin asla almayacağı ürünler eklenmeye başlanmıştır. Bebek bezinin yanına şarap kadehleri koymak gibi küçük bir düzenlemeyle kuponların rastgele hazırlandığı izlenimi vermek istenmiştir. Bu şekilde müşteriler gözetlendiklerini düşünmemekte ve herkese aynı kuponun gittiğini varsaymaktadır. Pole verdiği röportajda “yalnızca bekleyin” demiştir, “size, istediğinizi kendinizin bile bilmediği şeyler için kuponlar yolluyor olacağız.” (Duhigg, 2012).

3.2.2.1.2 Netflix ve Öneri Görselleri

Kişiselleştirilmiş süreçlerin bir diğer örneği, Netflix öneri görselleridir. Kullanıcılarının ağırlıklı olarak tercih ettiği janraya veya en son izlediği filmin oyuncularına göre seçilen öneri görselleri günlük olarak değişmektedir. Makine öğreniminden faydalanılarak seçilen görseller kapsamlı bir veri setinden çok bağlamsal ilerlemekte olduğu için ruh haline göre sürekli olarak kendini yeniden düzenlemektedir. Kullanıcıların hangi yapımları izlediğine ek olarak ne zaman ve ne süreyle izlediklerini de dikkate alan Netflix; izleyicinin durdurması, bırakması veya yeniden oynatması gibi değişkenler üzerinde de durmaktadır. Tek başına bir anlam ifade etmeyebilecek olan bu gibi bilgiler 70 milyon kullanıcının hepsinden toplandığında ortaya ciddi ve detaylı bir veri yığını çıkmaktadır. Netflix'in “House of Cards” isimli yapımın her bir bölümü için David Fincher'a dört milyon dolar vermesinin sebebi, verilere göre Netflix kullanıcılarının orijinal İngiliz dizilerini sevmeleridir. Aynı verilerin Fincher'a ve dizinin başrol oyuncusu olan Kevin Spacey'e pek çok kişinin hayran olduğunu göstermesi Netflix'in söz konusu yapıma ciddi bir bütçe ayırmasının en büyük sebebidir (Roth, 2020).

3.2.2.1.3 Amazon ve Kişiselleştirilmiş Öneriler

Müşteri gözetiminin ve kişiselleştirilmiş reklamcılığın en güçlü temsilcilerinden biri Amazon'dur. Şirket CEO'su Jeff Bezos'un "4,5 milyon müşterimiz varsa tek bir mağazamız olamaz; 4,5 milyon mağazamız olmalıdır" (Aktaran Özdemir, 2020: 92) cümlesi Amazon nezdinde kişiselleştirilmiş reklamcılığın önemini gözler önüne sermektedir. Uyguladığı kapsamlı ekonomik gözetimi gizlilik sözleşmesi üzerinden yasal güvenceye almış olan şirket 2013'te Kindle'ı bünyesine katmıştır. Bu sayede, kullanıcıların uygulama üzerinde vurguladıkları bölümlere binaen kitap önerilerinde bulunabilme kapasitesini arttırmıştır. 2018'de Ring'i de bünyesine katarak iki kullanıcı ağını kendi sistemine entegre etmiş olan Amazon'un edindiği kişisel veriler sayesinde yapmış olduğu sepet önerileri, yıllık satışların %35'ine karşılık gelmektedir (Şeker ve Atiktürk, 2022: 102-104).

Ring kapı zili kameralar başta olmak üzere birtakım ev kullanım kameraları üretmekte olan bir şirkettir. İnternet bağlantılı ve kameralı kapı zilleri satmakta olan şirket yüz tanıma sistemi üretmese de Amazon'un yüz tanıma teknolojisi içeren kapı zilleri için patent başvurusu yaptığı bilinmektedir. Yapılan başvuru kapsamında biyometrik veri tanıma teknolojileri ve "Mahalle Uyarı Modu" olarak adlandırılmış bir proje de bulunmaktadır. Söz konusu projenin amacı, rahatsız edici veya şüpheli olarak tanımlanmış kişilere dair komşulara alarm gönderilmesi ve görsel paylaşılmasıdır. Bu şekilde çalışan bir alarm sistemi, mahalleyi 7/24 tarayan yüz tanıma teknolojilerinin varlığı anlamına gelmektedir. Söz konusu şirketin Amazon bünyesinde olması, kaydedilen verilerin hizmet adı altında kişiselleştirme süreçlerinde kullanılabilceği fikrini akla getirmektedir. Kamuoyu nezdinde oluşan soru işaretlerine cevaben şirket, Ring'in herhangi bir hizmet veya ürününde yüz tanıma teknolojisinin olmadığını ve alınan patentlerin ürüne yansımak zorunda olmadığını belirtmiştir (Haskins, 2021).

Açıklama görünürde yeterli olsa da sorgulamaya açıktır. Zira geçmişte teknoloji devlerinin birtakım mahremiyet ihlalleri ortaya çıkmıştır. Örneğin Google'ın 2007-2010 yılları arasında sokak görüntüsü toplarken bölgedeki kablosuz internet bağlantı şifrelerini kaydettiği ortaya çıkmış ve şirket 13 milyon dolar ceza almıştır. 2019'da ise Siri'nin tüm konuşmaları dinlediği anlaşılmış ve Apple mahremiyet ihlali yaptığını ifade ederek özür dilemiştir (Özdemir, 2020: 101). Nitekim çalışma prensipleri gereği Siri, Echo, Google veya Alexa gibi sesli komutla çalışan teknolojilerde dinleme faaliyeti aralıksız sürmektedir. Aksi

takdirde uyarıcı sözcüklere yanıt vermesi mümkün olmayan bu teknolojilerle ilgili esas endişe verici olan, elde edilen verilerin depolanıp depolanmadığının veya ne amaçla kullanıldığının açıkça belirtilmemesidir (Komando, 2022).

Özellikle Amazon'un sesli asistanı olan Alexa'nın vefat etmiş kişilerin sesini taklit ederek onlar gibi konuşabiliyor olması ve bunun için yalnızca bir dakikalık bir ses kaydına ihtiyaç duyması, Amazon'un teknolojik kapasitesini gözler önüne sermektedir. Her ne kadar şirket bu yolla "anıları kalıcı kılmak" istediğini söylese ve tanıtımı büyükannesinin sesinden masal dinleyen bir torun üzerinden yapsa da, uygulama iddia ettiği kadar naif bir karaktere sahip değildir (Griffin, 2022).

3.2.2.1.4 Pokemon Go ve Konumsal Gözetim

Pokemon Go konum bilgilerine erişim izni isteyen birçok uygulama gibi kullanıcı hareketlerini izlemekte ve elde ettiği verileri depolamaktadır. Kullanıcının nereye, ne zaman ve nasıl gittiği verisine sahip olan uygulama aynı zamanda kullanıcının orada ne kadar kaldığını ve orada başka kimlerin olduğunu bilmektedir. Toplanan verilerin Pokemon Şirketi başta olmak üzere üçüncü parti ve üçüncü parti servis sağlayıcılarla "araştırma, analiz, demografik profillemeye ve diğer benzer sebeplerle" paylaşılacağı de ilgili sözleşmede belirtilmektedir. Ayrıca Pokemon Go'nun gizlilik sözleşmesini imzalayan bir kullanıcının, konum bilgisine ek olarak, Google hesabı olan kullanıcıların tüm hesabına eriştiği iddia edilmektedir. Bu Niantic şirketinin tüm elektronik yazışmaları okuyabileceği ve her türlü dosyaya erişebileceği anlamına gelmektedir (Bernstein, 2016).

Nils Tracy Pokemon Go'nun kullanıcıların gelen kutusunu doğrudan okumadığını fakat toplayarak üçüncü kişilerle paylaştığı telefon numarası, elektronik posta adresi ve doğum günü gibi bilgilerin de oldukça değerli veri setleri olduğunu söylemektedir. Pokemon kullanıcıların rızası olmadan kişisel verilerini paylaşmadıklarını, kiralamadıklarını veya satmadıklarını açıklamıştır. Görünürde eksiksiz olan bu açıklama, hüküm ve koşullar sözleşmesi onaylanmadan oyuna erişilemediği düşünüldüğünde pratikte işlevsiz kalmaktadır (Bates, 2016).

3.2.3 Neoliberal Kapitalist Birikim Modeli Bağlamında İçeri Yönelik Denetim Mekanizması Olarak Gözetim

Neoliberalizm sonrası güvenlik ve özgürlük denklemi üzerinden toplumsal denetim sağlama ve toplumu disipline etme pratiği dönüşüme uğramıştır. Bunun

en yakın ve öne çıkan örneği 11 Eylül sonrası ABD'nin geliştirdiği ve dünyaya ihraç ettiği terörizme karşı savaş stratejisidir. ABD başta olmak üzere terörizme karşı savaş stratejisine bağlı pratikler, devletin gözetleme-denetleme mekanizmaları için “gerekli-meşru dönüştürücü eleman” işlevi görmüştür (Oyan Altuntaş, 2012: 39). Terörizme karşı savaş stratejisi bağlamında dönüştürülen hukuk ve toplumsal düzen ilişkisinde, kanıta dayanmayan “şüphe” müdahale için yeterli bir gerekçe haline dönüşürken, kriminalize edilmiş grup-kişi-düşünce modeline uygulanan yaptırımlar ve itibarsızlaştırma pratikleri meşrulaştırılmıştır (Neocleous, 2013: 138). Yurtseverlik Yasası öncesinde gözetim uygulamak için istihbarat toplama amacının net bir şekilde açıklanması gerekirken, yasa sonrası önemli bir neden olduğunun beyan edilmesi yeterli kılınmıştır (Regan, 2015: 114).

Oysa Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 8. maddesi uyarınca “herkes özel ve aile hayatına, konutuna ve haberleşmesine saygı gösterilmesi hakkına sahiptir” (Aktaran Güzey, 2020: 182). Bu sebeple devletin bir kişiyi gözetlemesi veya hakkında istihbarat⁹ faaliyetleri yürütmesi için kanıt veya gösterge sunulması insan haklarının bir gereğidir. Bununla birlikte, özellikle 2001 sonrası toplumsal düzende tüm iletişim araçlarını ve internet akışını kapsayan teknik bir kitle gözetimi bir gerçeklik halini almıştır. Kitle gözetiminin amacı, var olan bir tehdidin soruşturmasını gerçekleştirmek değil, olası tehditleri ortaya çıkmadan önce tespit etmek ve tanımlamaktır. Bu anlamda proaktif olan kitle gözetiminin temel hak ve özgürlüklerine ihlalde bulunduğu ve ciddi ihlal potansiyeli taşıdığını söylemek mümkündür (Güzey, 2020: 185-186).

3.2.3.1 Kamusal Alanların ve Günlük Hayatın Gözetlenme Stratejileri ve İnsan Hakları İhlalleri

Gözetlemeye ilişkin ihlaller, günlük hayat akışının en basit şekli olan toplumsal alanlarda yürümekle bile gerçekleştirilebilir hale gelmiştir. Dünyanın herhangi bir yerinde sokakta yürüyen bir birey kapalı devre kameralara veya yüz tanıma teknolojilerine maruz kalmaktadır. “Büyük Birader İzliyor” (*Big Brother Watch-BBW*), İngiltere sokaklarında polisin yüz tanıma teknolojisi kullanması üzerine “Bilgi Özgürlüğü Kampanyası” başlatmıştır. BBW tarafından sokakta gelişigüzel olarak yüz tanıma uygulayan ve suçlularla eşleşme olduğu takdirde

---

⁹ İstihbarat “kamuya yönelik cari veya potansiyel tehditlerin engellenmesi maksadıyla çeşitli yöntemlerle bilginin toplanması, analiz edilmesi ve kolluk tarafından tedbirlerin alınmasıdır” (Aktaran Güzey, 2020: 184).

polise bildirim veren bu sistemin %98 oranında yanlış eşleşmeler yaptığını iddia edilmiş ve “Polis Biyometrik Hukuki Etik Komitesi”ne yüz tanıma algoritmalarının önyargılı olduğu raporunu iletmışlerdir. Eşleşmeler doğru olsa bile sokakta yüz tanıma teknolojisinin uygulanmaması gerektiğini söyleyen BBW, sistemin polisle olası anlaşmazlıklarda kişiler lehine kullanılabileceğini ve mevcut hükümete duyulan güvenin hak ve özgürlükleri ihlal eden uygulamaları meşrulaştırmaması gerektiğini beyan etmektedir (Coded Bias, 2020).

Polisin yüz tanıma teknolojilerini kullandığı bir diğer örnek ABD’dir. Sosyal medya platformları sayesinde açık rızası olmayan 30 milyar kadar fotoğrafı veritabanında tuttuğunu iddia eden tartışmalı yapay zeka şirketi “Clearview AI”, ABD polisinin yüz taraması yaptığını iddia etmiştir. Daha önce mahremiyet ihlalleri sebebiyle birçok şirketle çalışması yasaklanan şirket bu yasağın devletin polisini kapsamadığını açıklamıştır. İnsan hakları aktivistleri yüz tanıma teknolojilerinin kullanımına ilişkin düzenlemelerin yetersizliğine dikkat çekerken, ABD polisi konuyla ilgili onaylayıcı veya reddedici bir açıklama yapmayı reddetmiştir. Bununla birlikte, Miami Polisi birçok alanda yüz taramasından faydalandıklarını onaylamıştır. Söz konusu teknolojiler kullanılarak geçmişte masum kişilerin gözaltına alındığı iddiası, Clearview AI kurucusu Hoan Ton-That tarafından kabul edilmiş fakat Ton-That sorunun sistemde değil, poliste olduğunu iddia etmiştir (BBC, 2023).

İnsan haklarına tehdit oluşturan gözetim merkezli bir yasa tasarısı Mart 2023’te gündeme gelmiştir. Fransa Parlamentosu 2024 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında Paris’te gerçekleşecek olan 2024 Olimpiyatları için algoritmik gözetim öngören bir yasa tasarısı girişiminde bulunmuştur. “Normal olmayan davranışları” saptayabilmek için uzaktan, biyometrik, algoritmik ve genel bir gözetim başlatmak isteyen tasarı insan haklarını ihlal edeceği gerekçesiyle yoğun eleştiri almıştır (Berkman, 2023). Uluslararası Af Örgütü (Amnesty International) bu yasa tasarısının temel insan haklarına açık saldırı niteliğinde olduğunu söyleyerek karşı çıkmaktadır ve örgüt adına konuşan Katia Roux Fransa’nın bu yasayı geçirerek “Avrupa’da gözetlemenin bayraktarlığını” yapacağını ve “tehlikeli bir emsal ortaya koyacağını” beyan etmiştir. Yapay zeka temelli biyometrik gözetimi “sadece aktif hale getirilmeyi bekleyen bir özellik” olarak adlandıran Roux’a göre spor organizasyonları özelinde istisna olarak başlatılan bu uygulamanın kural haline gelmesi imkansız değildir (Independent, 2023).

3.2.3.2 Toplumsal Kriz Hallerinde Araçsallaştırılan Gözetim

2019 yılında küresel boyutta yaşanan Covid-19 pandemisi, devlet eliyle elektronik gözetimin sıkılaştırılmasına ve kişisel verilerin sınırsızca devlet erişimine açılmasına sebep olmuştur. 11 Mart 2020'den itibaren dünya genelinde zorunlu karantina uygulaması başlatılmış, sosyal mesafe aniden günlük hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ve şirketler uzaktan çalışma modeline geçmiştir. Bu süreçte her bir devlet Covid-19 ile mücadele etmek ve hastalığın bulaşmasını önlemek için sayısız gözetim uygulamasına başvurmuştur. Salgın yönetiminde gözetim kullanımının ilk örneği 1854 tarihli Londra kolera salgınıdır. Söz konusu salgın John Snow isimli bir tıp doktorunun haritalaması sayesinde durdurulmuştur. Faaliyet takibi ve temas tespiti yönüyle oldukça faydalı olan haritalama uygulaması günümüz teknolojisiyle çok daha kolay, yoğun ve kapsamlı şekilde yürütülmüştür (Eşitti, 2021: 543).

Covid-19 ile mücadelede cep telefonları ve konumsal gözetim önemli bir rol oynamıştır. Zira günlük hayatın bir parçası haline geldiği için zaman zaman varlığı bile unutulmuş akıllı telefonlar sürekli veri toplamakta ve konum takibi yapmaktadır. Örneğin, Çekya "eRouska" isimli uygulamasıyla operatörlerden aldığı konum verilerini işleyerek bellek haritaları oluşturmuştur. İsrail ise bunun bir adım ötesine geçerek Covid-19'a yakalanmış olan kişilerin mahkeme izni olmaksızın gözetlenmesini mümkün kılan bir yasa çıkarılmış ve bunun için Şin Bet yetkilendirilmiştir. İki metre mesafede 15 dakika ve üstü kalan cihazların tespit edilmesiyle kişilerin rızası olmadan konum verileri başta olmak üzere birtakım kişisel veriler toplanmıştır (Eşitti, 2021:545-546). Buna ek olarak İsrail, "Hamagen" uygulaması ile virüse yakalanmış kişilerin haritalı konum bilgisini ve hareket geçmişini paylaşma açmıştır. Virüse yakalanmış bir bireyin yakınında olma halinde kişilere bildirim gönderen bu uygulama ile bulaş önlenmek istenmiştir. Singapur TraceTogether ile hasta kişileri numaralandırarak haklarında kısa tanımlar yaparken, Güney Kore Covid pozitif kişilerin konumsal verilerini tamamen yayınlamıştır (Tokgöz Şahoğlu, 2020: 327-8).

Dünya genelinde elektronik çit uygulaması yoğun olarak kullanılmıştır. Genellikle Covid pozitif kişilerin olduğu yere girince konumsal verilere dayanarak bildirim verirken, Tayvan'da karantina ihlallerini önleme amacıyla kullanılmıştır (Eşitti, 2021: 545). Son olarak, Google ve Apple 2020 tarihinden itibaren *bluetooth* aracılığıyla akıllı telefonların bilgi yaymasını sağlayarak ilgili

verileri ve sinyalleri depolamayı mümkün kılmıştır. Uygulama ile otoritelerce kullanılması için programlanmış bir ara yüz olan “dönüşümlü mesafe kimlikleri” her on dakikada yenilenmiş ve bilgiler güncel tutmuştur (Altuncu ve Altuncu, 2021: 76-77).

Küresel çapta kamusal alanlarda olağanüstü hal koşulu yaratan Covid-19 pandemisi kapsamında genişletilen yetkilerin ve yetkililere açılan erişimin boyutu, var olan hakların ihlalleri bakımından endişe verici olmuştur. Üstelik tarihteki olağanüstü hal uygulamalarına benzer şekilde olağanüstü hal gerekçesi oluşturan koşulların ortadan kalkmış olmasına rağmen geçici olarak sunulan hak ihlallerinin eski haline dönmediği ve olağan kural haline geldikleri görülmektedir (Neocleous, 2012: 41). Örneğin, İsrail Mart 2020’de Covid-19 dönemi dijital gözetim uygulamalarının Covid sonrası dönemde olası terrorist aktiviteleri izlemek için kullanılacağını açıklamıştır (Eşitti, 2021: 546). Bu durum, bir olağanüstü halin yerini diğer bir olağanüstü hale bırakması ve geçici olarak başlayan düzenlemelerin kalıcılaşmasına örnek teşkil etmektedir.

Devletlerin olağanüstü halleri veya krizleri, olağan düzenin disipline edici araçları haline getirmesi genel bir eğilim halini almaktadır ve Paye’ye göre “yazılı yasa düzeyinde bir diktatörlük ya da bir başka deyişle sürekli ve genel bir istisna hali oluşturmak, yönetimin sabit bir hedefi olmaya devam etmektedir” (Paye, 2006). Bu anlamda “artık insanların özgürlüklerinin elinden alınması akıldışı ya da politik değil, teknik bir meseledir” (Yağan, 2016: 218). Genellikle pozitif yönleri vurgulanmakta olan gözetim teknolojilerinin kişi hak ve özgürlüklerine tehdit teşkil ettiği ve totaliter rejimlerce kötüye kullanıma oldukça açık olduğu görülmektedir.

3.2.3.3 Çin Sosyal Kredi Sistemi

Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC), 2014 yılında yayınladığı “Sosyal Kredi Sisteminin İnşası İçin Planlama Taslağı (2014-2020)” (*Planning Outline for the Construction of a Social Credit System*) belgesi ile sosyal kredi sistemini pilot olarak uygulamaya sokmuştur. Belgeye göre uygulamanın hedefi “güveni korumanın şanlı, güven kırmanın ise ayıp olduğu bir atmosfer yaratmak ve samimiyet ile güvenilirliğin tüm insanlar arasında bilinçli eylem normları haline gelmelerini sağlamaktır” (Sosyal Kredi Sisteminin İnşası İçin Planlama Taslağı, 2014). Çin hükümeti bu amaç doğrultusunda, kişileri ve kurumları; iç işlerinde, ticarete, toplumsal ve hukuki düzeylerde sürekli olarak gözetim altında

tutmaktadır. Çin’de devletin tüm bireylerin verisine sınırsız erişim hakkı bulunmaktadır. İnternete girmek isteyen bireyler düzeni koruma gerekçesiyle yüzlerini tanıtmaya zorunlu kılınmaktadır (Coded Bias, 2020). Bu gözetimin sonucunda elde edilen veriler, şeffaf olmayan bir algoritma ile işlenmekte ve ortaya vatandaşlık puanı çıkmaktadır. Kişilerin sahip oldukları haklar, oturabilecekleri evler, çalışabilecekleri işler ve hatta yemek yiyebilecekleri restoranlar bile bu puana göre belirlenmektedir (Topçu, 2020: 689).

2014 tarihli metinde sıklıkla; güvenilirlik, dürüstlük, samimiyet ve bütünlük anlamlarına gelen “chengxin” sözcüğü geçmektedir ve metnin geneline de bu nitelikler hâkimdir (Horizons, 2023). Dolayısıyla, sistem “güvenilir olanı” ödüllendirmektedir. Vatandaşlık puanı yüksek olan bir kişi depozitosuz kiralamalar yapabilmekte, daha hızlı internet kullanmakta, kamu hizmetlerine daha rahat erişebilmekte, hastanelerde daha az beklemekte, daha düşük vergi ve faiz oranlarına tabi tutulmakta, indirimlerden faydalanmakta ve hatta flört uygulamalarında daha görünür hale gelmektedir (Aho ve Duffield, 2020: 196). Sosyal kredi sisteminin bulduğu desteğin kaynağı bu imtiyazlardır. Söz konusu teşvikler ile devlet gözetimi meşrulaştırılmaktadır.

Vaat ettiği ödüller aracılığıyla samimiyeti teşvik eden sosyal kredi sisteminin diğer yüzü, güvensizliği cezalandırma mekanizmalarıdır. Vatandaşlık puanı düşük olan bir kişi güvenilir olarak etiketlenmekte ve birtakım yaptırımlarla karşılaşmaktadır. Bir diğer ifadeyle Sosyal Kredi Sistemi “güvenilirlerin devlet sınırları içerisinde her yere girmesine izin verirken, güvenilir olmayanların tek bir adım atmalarını zorlaştırmaktadır” (Atkinson, 2016). Kişinin seyahatleri, iş başvuruları, yüksek eğitime erişimi ve mülk sahibi olması kısıtlanırken; uçak ve tren bileti alması engellenmekte, internet hızı düşürülmekte ve diğer kişilere göre daha yüksek vergi oranlarına tabii tutulmaktadır. Bunlara ek olarak kişiler kamusal alanda utandırılmakta ve kara listeye alınmaktadır (Aho ve Duffield, 2020: 196).

2017 yılının Şubat ayında 6.15 milyon kişi, geçen dört yılda yapmış oldukları sosyal kabahatler sebep gösterilerek havayolu seyahatlerinden men edilmiş, kara listede bulunan 1.65 milyon kişinin ise trene binmesi yasaklanmıştır (Botsman, 2017). 2019 sonuna gelindiğinde ise kara listede bulunan 27 milyon kişinin havayoluyla, 6 milyon kişinin ise yüksek hızlı tren ile seyahati ulus genelinde kısıtlanmıştır. 14 milyon kişinin “*discredited individuals*” listesinde

olması, 100 Çin vatandaşından birinin güvenilirliğini kaybettiği anlamına gelmektedir (Sun, 2021).

Kara listede olmak yalnızca kişinin kendisini değil, aile ve yakın çevresini de etkilemektedir. Örneğin 2018 yılında bir çocuğun üniversite başvurusu, babası borç sebebiyle kara listede olduğu için reddedilmiştir (Horizons, 2023). Vatandaşlık puanı düşük olan kişilerin çocuklarını özel okula kaydettirmelerinin kısıtlandırıldığı da düşünüldüğünde, çocukların eğitimleri sorumlu olmadıkları kabahatler sebebiyle zarar görmektedir.

Sistemin kişileri neye göre değerlendirmeye aldığı ve hangi algoritmaları kullandığı güvenlik sebep gösterilerek açıklanmamaktadır. Bu noktada Çin devleti ve sosyal kredi sistemi ile işbirliği içerisinde olan e-ticaret şirketi Alibaba'nın, kişileri hangi parametreler doğrultusunda tasnif ettiğini incelemek önemlidir. Alibaba da, devlet yetkilileri gibi, algoritmasını ifşa etmemektedir. Buna rağmen hesaba kattığı beş başlık bilinmektedir. Kişilerin faturalarını zamanında yatırıp yatırmadıkları, sorumluluklarını yerine getirme kapasiteleri, sistemde mevcut olan bilgilerinin onaylanmış olması, kişilerin davranış ile tercihleri ve sosyal ilişkileri göz önüne alınmaktadır. Alibaba Grup'a bağlı olan Ant Grup bünyesinde bulunan Sesame Credit'in Teknoloji Direktörü Li Yingyun, kişilerin alışveriş tercihlerinin ve bunun dozunun kişileri tasnif etmede ne denli önemli olduğunu açıklamıştır. Belli bir süre bebek bezi alan kişinin ebeveyn olduğu, dolayısıyla sorumluluk sahibi olduğu farz edilmektedir. Günde 10 saat video oyunu oynayan biri ise sistem için "aylak" kabul edilmektedir. Yani kişiler yalnızca incelenmemekte, aynı zamanda hükümetin istemediği davranış ve satın almalardan uzaklaştırılmaktadırlar (Botsman, 2017).

Davranış ve tercihlere ek olarak kişilerin düşüncelerinin hükümet ile paralel olması beklenmekte ve muhaliflere yaptırımlar uygulanmaktadır. Çin'de gazetecilik yapan Liu Hu'nun karşılaştığı sorunlar bu duruma iyi bir örnektir. Sansür ve yolsuzluk ile ilgili yazılar yazan gazeteci tutuklanmış ve kara listeye alınmıştır. Hu'ya göre bu durum "hiçliğin ortasında sıkışıp kalmak" gibidir. Çünkü yapacak hiçbir şey olmadığı gibi şikâyet edecek bir mercii de bulunmamaktadır (Kobie, 2019). Buna ek olarak, algoritmalar aracılığıyla sosyal medyada da muhalif söylemlere müsamaha gösterilmemektedir. Sosyal medyada veya arkadaşlar ile sosyal medya üzerinden yapılan yazışmalarda ekonominin iyiye gittiğini söylemek veya hükümet ile ilgili hoş beyanlarda bulunmak puanları

yükseltirken, olumsuz yorumlarda bulunmak ve olumsuz yorumlarda bulunan kişiler ile sosyal medyada arkadaş olmak puanları negatif etkilemektedir (Botsman, 2017). Böylelikle hem kişilerin düşünceleri manipüle edilmekte, hem de birbirlerini sürekli olarak gözetlemeleri sağlanmaktadır. Rachel Botsman bu durumu, Orwell'ın 1984'ü ile Pavlov'un köpeklerinin buluşması olarak özetlemektedir (Botsman, 2017).

Çin hükümeti, sosyal kredi sistemi aracılığıyla, günlük hayatın hemen her noktasına nüfuz etmekte ve her bir vatandaşı sürekli olarak gözetim altında tutmaktadır. Tasmasız köpek gezdirmenin veya ebeveynlerini sık ziyaret etmemenin vatandaşlık puanlarını negatif etkilemesi, devletin müdahaleci yaklaşımının yanı sıra gözetleyebilme kapasitesine işaret etmektedir (Insider, 2018; Horizons, 2023). Sosyal kredi sisteminde gözetim kameralarının yeri büyüktür ve söz konusu gözetleyebilme kapasitesi büyük oranda bu kameralara dayanmaktadır. 2018 yılında gözetim kameralarının sayısı 200 milyon civarıyken, 2021 itibariyle 567 milyonu geçmiştir. 2020 yılında yapılan bir analize göre gözetim kameralarının 560 milyona ulaşması bile 2.4 vatandaşa bir kamera düşmesi anlamına gelmektedir (BBC, 2020; Tal, 2021).

2014'te pilot bir uygulama olarak başlayan Sosyal Kredi Sistemi 2020 itibariyle genele yayılmıştır. Gözetim kameraları, şirketlerin işbirliği, algoritmalar, aplikasyonlar ve halkın katılımı ile sistem güçlenmiş ve böylelikle devlet "her yerde" bir forma kavuşmuştur. Bir başka deyişle devlet ile toplum arasındaki doğal ve fiziki sınırlar aşındırılmış ve devletin doğrudan gözetim kapasitesi maksimize edilmiştir. Brett Aho ve Roberta Duffield da bu konuya değinmiş ve Sosyal Kredi Sistemi ile Bentham'ın Panoptikon modeli arasında bir benzerliğe işaret etmişlerdir. Buna göre panoptikon, gardiyan sayısı düşürülerek hapishanenin etkinliğini artırma aracıyken; Sosyal Kredi Sistemi, artan kurumsal personel ihtiyacından kurtularak devlet kurumlarının etkinliğini artırma aracıdır (2020: 195).

Uluslararası siyasette sosyal kredi sistemine gelen iki ana yorum bulunmaktadır. İlk görüşe göre sistem distopik ve müdahalecidir. Buna örnek olarak 2018 yılında dönem ABD Başkan Yardımcısı Mike Pence'in yaptığı konuşma gösterilebilmektedir. Pence konuşmasında, sosyal kredi sisteminin insan yaşamının neredeyse her yönünü kontrol eden Orwell'ın 1984 distopiyasına benzer bir sistem olduğunu söylemiştir (Hudson, 2018). Bu görüş doğrudur fakat

gözetimi en güçlü kullanan devletlerden olan ABD tarafından beyan edilmesi cümlelerin gücünü zayıflatmaktadır. Diğer görüş ise, Çin'in gözetim politikaları uygulayan tek devlet olmamasına dayandırılmaktadır. Singapur Management Üniversitesi'nde sosyoloji profesörü olan Forrest Zhang sosyal kredi sistemine gelen eleştirilere değinmiş ve resmi kaynaklardan yola çıkarak Batı'da yaygın şekilde uygulananlardan daha müdahaleci hiçbir şey olmadığını söylemiştir (Horizons, 2023). Her ne kadar Çin dışındaki diğer kapitalist devletlerin de müdahaleci olması, Çin'in uyguladığı müdahaleci gözetim politikalarını meşrulaştırma gerekçesi olarak kullanılamasa da, Çin'in gözetim politikalarını sistemin devamlılığı adına araçsallaştıran tek devlet olmadığı da doğru bir saptamadır.

3.2.3.3.1 Çin'in Uygur Türklerine ve Azınlıklara Yönelik Uyguladığı Gözetim

Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde (SUÖB)¹⁰ uyguladığı gözetimin¹¹ merkezinde CCTV kameralar bulunmaktadır. Ülke genelinde olduğu gibi bölgede de CCTV kameralar sayesinde kapsamlı bir gözetim ağı kurmuş olan Çin hükümeti; kör noktaları olabildiğince ortadan kaldırmak amacıyla kameraların gözetleyemediği alanlar için "Causus Kuşlar" isminde küçük ve fark edilmesi güç kameralar geliştirmiş ve kırsal alanların gözetimini sağlamak amacıyla "Keskin Gözler" sistemine başvurmuştur (Narmanlıoğlu ve İyigüngör, 2021: 129-130). Dünyanın bilinen en yaygın kamera ağına sahip olan ülkede kameralarla paralel olarak yüz tanıma teknolojisi de gelişmiş ve yüz tanıma teknolojileri hükümet politikasının ve güvenlik güçlerinin tamamlayıcısı haline gelmiştir. Söz konusu teknolojinin azınlıklar için tehdit teşkil ettiğinin en önemli göstergesi "Akıllı Polis" uygulaması ve bu uygulamanın içinde bulunan "Gerçek Zamanlı Uygur

¹⁰ Doğu Türkistan olarak da anılan SUÖB, Çin'in en geniş alana ve nüfus yoğunluğuna sahip olan özerk bölgesidir. Sekiz farklı ülkeyle sınırı bulunması bölgeyi jeopolitik ve ekonomik anlamda önemli kılmaktadır (Şeker-Aydın ve Yüce, 2020: 2669). "Kuşak Yol Projesi"nin önemli hatlarının bu bölgeden geçmesi, zengin maden kaynaklarının bulunması ve pamuk başta olmak üzere tarım faaliyetlerinin yoğunluğu bölgeye Çin nezdinde kritik önem kazandırmaktadır (Gazete Duvar, 2023).

¹¹ Çin hükümetinin Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde (SUÖB)¹¹ Uygur Türkleri başta olmak üzere Müslüman azınlıklara yönelik uyguladığı gözetimin varlığı ve niteliği son yıllarda uluslararası kamuoyunda tartışılan ve merak edilen bir konu haline gelmiştir. Sosyal Kredi Sistemi gibi ülke geneline yayılmış gözetim uygulamaları ve denetimi güçlendirme amaçlı yapılan teknolojik yatırımlar sebebiyle hali hazırda eleştiri konusu olan Çin hükümetinin azınlıklara yönelik ayrımcı ve asimilasyonist politikalar izlediği ve temel insan haklarını ihlal ettiği iddia edilmektedir (Human Rights Watch, 2018)

Uyarı” sistemidir. Bu sistem sayesinde kameralar tarafından tespit edilen Uygurlar için “Akıllı Polis” aplikasyonuna bildirim gitmektedir. Tespit edilen kişi ikamet ettiği bölgeden uzaktaysa veya polis profillemesine göre “gizli terörist eğilimleri olan” biriye bölge polisine uyarı gönderilmektedir. Bu eğilimler arasında uyuşturucu bağımlısı olmak, hırsızlık yapmak, ülke genelinde aranmak veya gangster aktivitelerle ilişkili olmak gibi kategorilerin yanı sıra camiye gitmek ve sakal bırakmak gibi kategorilerin de bulunması ayrımcı muameleye işaret etmektedir (IPVM, 2021; Narmanlıoğlu ve İyigüngör, 2021: 130). Nitekim hükümet bölgede bulunan araçların tamamına “Beidou” isimli bir navigasyon sisteminin yüklenmesini zorunlu kılarak ve bölgedeki mahallelere gereklilik halinde mühürleyebildiği kapılar inşa ederek spesifik olarak bölge nüfusunun hareketlerini kontrol altında tutmak istediğini göstermiştir. Kapılarda kartlı geçiş sistemi uygulayarak bölge halkının hareket bilgisine ek olarak; mahallelerde kaç kişinin bulunduğu, kimlerin olduğu ve hangi saatlerde girip çıkıldığı gibi bilgilere sahip olmaktadır (Narmanlıoğlu ve İyigüngör, 2021: 129-130). Buna ek olarak 2021 yılında Huawei şirket yazılımlarında “Uygurlara yönelik yüz tanıma” olduğu ortaya çıkmış ve ÇHC’nin yalnızca ülkedeki azınlık nüfusu gözetlemekle kalmayarak diaporadaki Uygurları da gözetlediği iddiası gündeme gelmiştir. Durum Çin merkezli şirketin Danimarka İletişim Müdürü olan Tommy Zwicky’nin durumu öğrenip istifa etmesi sonucu ortaya çıkmıştır (Gazete Duvar, 2023).

Bölge halkı üzerinde kullanılan bir diğer denetim uygulaması biyometrik profillemedir. SUÖB’nde 2016 yılında “Physicals for All” isimli ücretsiz bir kamu sağlığı programı başlatılmıştır. 12 ile 65 yaş arası herkesten kullanım amacına dair bir bilgilendirme olmaksızın DNA örneği, kan örneği, parmak izi, iris taraması ve yüz taraması alınmaktadır. Aynı yıl seyahat için yerel halktan DNA örneği istenmeye başlandığı için bölge halkı dolaylı olarak uygulamaya dâhil olmak zorunda bırakılmıştır. Buna rağmen yetkililer iddiaları reddederek programda DNA toplanmadığını beyan etmişlerdir. (Dirks, 2022). İnsan Hakları İzleme Örgütü raporuna göre yerel otorilerin yetkisi altında toplanan biyometrik veriler doğrudan polise gönderilmekte, profillemeye kullanılmakta ve tamamı süresiz olarak saklanarak kimlik numaralarıyla eşleştirilmektedir. İnsan Hakları İzleme Örgütü Çin Direktörü Sophie Richardson’a göre programın adı “Herkes için Mahremiyet İhlali” olarak değiştirilmelidir. Zira kişiler biyometrik verilerinin

toplanma amacını bilmedikleri gibi, ne süreyle depolanacaklarını da bilmemektedirler. Bilgilendirilmedikleri için rızadan söz edilemeyeceğini belirten Richardson, bölge halkından zor yoluyla toplanan biyometrik verilerle veri bankası oluşturulmasının uluslararası insan hakları normlarının ağır bir ihlali olduğunu söylemektedir (Human Rights Watch, 2017).

Çin teknolojik aygıtların yanı sıra paramiliter faaliyetlere de başvurmuştur. 2014 yılında “İnsanları Ziyaret Et, Fayda Sağla ve Kalplerini Bir Araya Getir” (*Visit the People, Benefit the People, and Bring Together the Hearts of the People*) programı ile 200,000 devlet görevlisi “sosyal istikrarı korumak” amacıyla; 2016’da ise “Aile Olmak” programı ile 110,000 kadar devlet görevlisi “etnik uyumu teşvik etme” amacıyla azınlık evlerini iki ayda bir ziyaret etmeye başlamıştır. 2017’de devlet görevlilerinin aile evlerinde bir hafta geçireceği şekilde genişletilen “Aile Olmak” programı, 2018’de ziyaretler “iki ayda bir en az beş gün” olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Devlet görevlileri bu ziyaretler sırasında ideolojik endoktrinasyon uygulamaktadır. Kayıt altına alınan bilgiler arasında ailenin göçmen olup olmadığı, dinleri, politik görüşleri, evin temizlik durumu veya alkol kullanımı gibi geniş çaplı birçok konu bulunmaktadır (Human Rights Watch, 2018).

SUÖB’nde uygulanan gözetimin kilit araçlarından biri mobil uygulamalardır. Cep telefonu kullanmamanın tutuklama sebebi olabildiği ve bazı mobil uygulamaları indirmenin zorunlu tutulduğu bilinmektedir (Narmalioğlu ve İyigüngör, 2021: 131). Telefondaki dosyaları görüntüleyen Jingwang Weishi bunlardan biridir. Jingwang Weishi’nin yanısıra ihbarı mümkün kılan Baixing Anquan ve WeChat gibi uygulamalardan kanıt topladığı bilinen Quxheng Shuju Guanli gibi mobil uygulamalar da bulunmaktadır. Bölgede yaşayan dilbilimci şair Abduweli Ayup telefonların 24 saat açık olmak zorunda olduğunu ve polis ne zaman ararsa açmak gerektiğini söylemektedir (Grauer, 2021).

Çin’in bölgeye yönelik gözetim politikasının tamamlayıcısı ve merkezi, azınlıkları gözetlemek ve bilgi toplamak amacıyla China Technology Group Corporation (CETC) tarafından geliştirilmiş olan “Entegre Ortak Operasyon Platformu” (Integrated Joint Operations Platform – IJOP)’dur. IJOP aracılığıyla toplanan geniş kapsamlı bilgiler kimlik numaralarıyla eşleştirilerek profillemeye yapılmaktadır. Boy, kan grubu, eğitim seviyesi, etnisite, araç bilgileri, bina bilgileri, seyahat bilgileri, politik görüş, dini inanç ve inanç seviyesi bilgi birçok

bilgi IJOP sisteminde kayıtlıdır. Bu sisteme göre 51 iletişim uygulaması ve 36 davranış tipi şüpheli addedilmektedir. Bu davranışlar arasında komşularla sosyalleşmemek, genellikle arka kapıyı kullanmak, normalden fazla elektrik tüketmek, devlet izni olmadan Hac'a gitmek, yurtdışından dönmek, akıllı telefon kullanmayı bırakmak, yalnızca analog telefon kullanmak ve yurtdışındaki biriyle bağlantıda olmak gibi maddeler bulunmaktadır (Human Rights Watch, 2019). Bir kişinin "haddinden uzun" süren yurtdışı seyahatleri oluyorsa sistem alarm vererek yetkilileri uyarmakta ve yetkililer, ilgili kişiyi veya yakınlarını seyahatin detayları hakkında sorgulamaktadır. Aynı şekilde aracın kayıtlı sahibiyle benzin alan kişinin aynı olmaması veya bir kişinin telefonunun izinin kaybedilmesi durumlarında polise soruşturma başlatması gerektiğini gösteren bir bildirim gönderilmektedir (Human Rights Watch, 2019).

3.2.4 Neoliberal Kapitalist Birikim Modeli Bağlamında Dışarı Yönelik Denetim Mekanizması Olarak Gözetim

Neoliberalizme geçişle birlikte her anlamda ön plana çıkan esnekleşmenin uluslararası sisteme dönüştürücü yansımaları olmuş ve küreselleşen dünyada büyük ölçüde aşılın fiziki sınırlarla beraber tehdit algısı dönüşüme uğramıştır. Devletler zaman ve mekandan özgürleşmiş tehditlerle mücadele edebilmek adına gözetim politikalarını esnekletmiş, kapsamını genişletmiş ve devlet gözetimini her yerdeleştirmiştir. Soğuk Savaş döneminin koşulları gereği iki kamp arası yoğunlaşmış olan istihbarat faaliyetleri kutup odağından çıkarak akışkanlaşmıştır.

Bunun en önemli örneklerinden biri bugün Beş Göz (Five Eyes) olarak adlandırılmakta olan istihbari işbirliğidir. 1946 yılında ABD ve İngiltere arasında imzalanmış olan UKUSA Anlaşması; Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın dahil olmasıyla beş taraflı bir istihbarat ortaklığına dönüşmüştür (Darıcı, 2017: 18). Beş Göz tarafından sivil iletişimi dinleme amacıyla 1970'lerin başında başlatılan Echelon projesi ile herhangi bir sınıflandırma olmadan toplanan büyük ölçekte veriler bilgisayar programları aracılığıyla araştırmacıların önemli gördüğü anahtar kelimeler çevresinde tasnif edilebilmektedir. İstenilen her konuda bilgi toplayabilen Echelon projesi Amerikan Ulusal Güvenlik Ajansı'na (National Security Agency-NSA) neredeyse sonsuz bir gözetim kapasitesi sunmaktadır (Foster ve McChesney, 2015: 88). Sivil iletişimi takip edilebilir kılmakla sınırlı kalmayan Echelon bünyesinde aktif ABD uyduları üzerinden füze ateşlemeleri, nükleer atık takibi, okyanus trafiği ve ticari yazılımlar da gözetlenmektedir.

Özellikle “KH-11” ve “LaCrosse Radar Imaging” uyduları üzerinden yüksek görüntü kalitesine sahip fotoğraflar çekilebilmektedir (Çimen, 2006).

Beş Göz ve Echelon projesi; kapsamı, yöntemleri ve uygulanış biçimi itibariyle neoliberal emek rejiminin dışa yönelik gözetiminin karakterini gözler önüne sermektedir, fakat önemi bununla sınırlı kalmamaktadır. Zira bir sonraki bölümde ayrıntılandırılacak olan Edward Snowden’ın ifşasıyla birlikte NSA’nın UKUSA Anlaşması’na ters düşecek şekilde anlaşmaya taraf devletlere dair de istihbarat topladığı ortaya çıkmıştır (Darıcılı, 2017: 18). Buradan hareketle müttefik kavramının da neoliberal dönemde akışkanlaştığı ve gözetimin herhangi sosyal, siyasi ve hukuksal sınırlara takılmadan derinleştirildiği görülmektedir.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte Soğuk Savaş döneminin sona erdiği 1990’larda askeri bir savunma ittifakı olan Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization-NATO) dağılmadığı gibi genişlemeye devam etmiştir. Mevcudiyetini yitirmiş Sovyetler Birliği ve komünizm tehdidi, yerini Saddam Hüseyin’e ve ardından teröristliğe bırakmıştır. 11 Eylül saldırısının akabinde uygulamaya geçirilen teröre karşı savaş stratejisi; komünizmin kalıntılarını temizlemek, kapitalist üretim ilişkilerinin yayılarak gelişmesini sağlamak, mülkiyet rejiminin değişmesini engellemek ve “savaş ekonomisinin dinamosu olan kârlı silah üretimi ve satışını meşrulaştırmak için ihtiyaç duyulan gerekçe(yi)” sağlamıştır (Pauwels, 2019: 451). Jacques Pauwels’a göre teröre karşı savaş stratejisinin,

“Üçüncü dünyanın sakinlerini, kendi topraklarında bulunan petrolün ve diğer madenlerin fiyatlarını kendi başlarına belirlemekten alıkoymayı amaçlayan emperyalist bir savaş olduğu açıktır. Büyük bankaların ve çok uluslu şirketlerin seçkinleri teröre karşı savaş sayesinde, eski sömürgelerinin dekolonizasyon sürecinde kazandıkları mütevazı özgürleşmeyi geri almayı ümit etmektedir. Niyet, bu ülkelerin hammaddelerine, pazarlarına ve emek güçlerine sınırsız erişime sahip olmaktır.” (Pauwels, 2019: 453).

3.2.4.1 Müdahaleci Devlet Gözetiminin İfşası Olarak Snowden Olayı

Amerikan Ulusal Güvenlik Ajansı (National Security Agency-NSA) ile bağlantılı bir şirket çalışanı olan Edward Snowden, Haziran 2013’ten başlayarak

ABD ve NSA'nın¹² yaptığı örtülü kitle gözetim faaliyetlerini ifşa etmiştir. 1,5 milyon civarı istihbarat dökümanını İngiliz basınıyla paylaşan Snowden'in ifşaatları içerisinde ABD ve İngiltere hükümetlerince kullanılmakta olan PRISM ve Tempora gibi uygulamalar ortaya çıkmıştır. ABD'nin kendi müttefiklerini de izlemekte olması ve İngiltere'nin 2009 tarihli G-20 zirvesine katılan tüm temsilcilere sinyal istihbaratı¹³ uygulayarak elde ettiği verileri ABD'yle paylaşması gibi detaylar içeren ifşaatlar sonrası Rusya Federasyonu'nun Snowden'in sığınma talebini kabul etmesi, durumu her anlamda bir skandala ve gerilime dönüştürmüştür (Darıcılı, 2017: 13-14; Güzey, 2020: 185).

11 Eylül sonrası *Boundless Informant* ile başlayan telefon konuşmalarının ve elektronik posta haberleşmelerinin izne gerek olmaksızın doğrudan gözetlenmesi süreci PRISM ile birlikte genişletilmiş ve tüm interneti kapsayacak hale getirilmiştir. Snowden belgelerinde yer alan NSA imzalı bir sunuma göre NSA gizli faaliyetler, programlar ve işbirlikleri aracılığıyla internetteki bütün verilere direkt olarak ulaşabilmektedir. PRISM'e bu gücü veren dokuz büyük şirketle yaptığı gizli işbirliğidir. Bu şirketler "Microsoft, Apple, Google, Yahoo, Facebook, Youtube, PalTalk, Skype ve AOL"dur (Foster ve McChesney, 2015: 100-101). Örneğin Outlook, Skype ve Skydrive'ı tek çatıda toplamış olan Microsoft'un depolama sisteminin güvenliğinde NSA'ya bilinçli olarak arka kapı bırakılmıştır. Özellikle NSA'nın Skype ve Skydrive veritabanlarına kolay erişimi için aylar süren çalışmalar yürütülmüştür. Bu anlamda Snowden ifşaatları devletin istihbarat birimleriyle özel şirketler arasındaki kuvvetli bağı gözler önüne sermektedir (Foster ve McChesney, 2015: 97).

Belgelerde ifşa edilen bir diğer siber casusluk programı NSA tarafından geliştirilmiş fakat İngiltere istihbarat kurumlarınca kullanılan Tempora'dır. Bu gizli program da PRISM gibi dünya genelinde her türlü iletişimi gözetlemek için kullanılmaktadır. Tempora'ya ABD istihbarat kurumlarının, PRISM'e ise İngiltere istihbarat kurumlarının erişim izni olduğu iddia edilmektedir (Darıcılı, 2017: 17-18).

---

¹² "NSA, ABD'nin küresel izleme, şifre çözme, veri toplama, veri analizi, sinyal toplama, çeviri ve yabancı istihbaratlara karşı istihbarat yapma amaçları için tesis ettiği istihbarat kuruluşu ve örgütüdür. ABD'nin ağ savaşları kapsamındaki haberleşme ve bilgi veri sistemlerinin korunmasından da sorumludur" (Darıcılı, 2017: 14).

¹³ Elektronik iletişim aygıtları üzerinden uygulanan gözetim sinyal istihbaratının konusudur (Güzey, 2020: 185).

“Snowden’in en önemli özelliği, çağımızda daha çok siber casusluk üzerinden yürütüldüğü bilinen devletlerarası istihbarat mücadelesini açıkça betimleyen ilk ajan olmasıdır.” (Sezgin, 2014: 26). Gizli gözetim programlarının deşifre olmasının akabinde dönemin ABD Başkanı Barack Obama özgürlük-güvenlik denklemi ekseninde bir konuşma yapmıştır. Obama konuşmasında, “%100 güvenliğe ve aynı anda %100 kişisel hayatın korunmasına dikkat edemezsiniz. Şayet bu ikisi mümkün olsa bile bunun sonucu sıfır güvenlidir” diyerek uygulamaların arkasında dururken, dönemin Birleşmiş Milletler (BM) Genel Sekreteri olan Ban Ki-Moon, Snowden’ın erişim yetkisini kötüye kullandığını ve büyük problemlere sebep olduğunu iddia ederek Snowden’ı hedef almıştır (Sezgin, 2014: 26-27). Hegemon devlet olarak ABD ve uluslararası sistemin en üst düzey temsil platformu olarak BM’nin en yetkili aktörlerinin beyanlarında ortak nokta olarak öne çıkan sınırsız gözetim stratejilerinin yararı, konunun sadece vatandaş güvenliği ile ilişkili olmadığına dair yaklaşımı da açığa çıkartmaktadır. Her iki temsilcinin de ortak yaklaşımı, ulusal veya uluslararası sistemde mevcut düzenin devamlılığının sağlanmasının meşru olsun veya olmasın esas olarak kabul görmesidir.

Snowden’in deşifre ettiği belgelerle birlikte ABD’nin gizli gözetime ilişkin temel koşulları ihlal ettiği görülmektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne (AİHM) göre ¹⁴ devletin gizli gözetim uygulayabilmesinin altı koşulu bulunmaktadır. Buna göre gözetimin hangi tehditlere karşı uygulanmak istendiğinin, kimin/hangi kurumun yetkilendirileceğinin, ne süreyle uygulanacağını, toplanan istihbaratın nasıl analiz edileceğinin ve saklanacağını, verilerin hangi kamu organı ve teşkilatlarla paylaşılacağını ve verilerin soruşturma bittikten sonra nasıl yok edileceğinin açıkça belirtilmesi gerekmektedir (Güzey, 2020: 189).

3.2.4.2 Stratejik Bir Silah Olarak Gözetim: Pegasus Skandalı

İsrail menşeli NSO Grup 2010 yılında kurulmuş özel istihbarat araçları geliştiren bir teknoloji ve gözetim şirkettir. Pegasus yazılımı şirketin geliştirdiği ve ticaretini yaptığı Pixcell, Eclipse ve Landmark gibi siber istihbarat araçlarından yalnızca biridir. Şahıs ve şirketlere satışı gerçekleştirilmeyen yazılım, yalnızca “devletin istihbarat servislerine ve kolluk kuvvetlerine” satılmaktadır (Çahmutoğlu, 2021).

¹⁴ 1990 tarihli Huvig/Fransa kararı sonrası belirlenmiştir (Güzey, 2020: 189).

Muadilleri gibi tıklama yoluyla cihaza yerleşen yazılımı özel kılan yönü tıklama olmadan da uzaktan erişim sağlayabiliyor olmasıdır. Eriştiği cihazda mikrofon, konum ve kamera izni edinen yazılım; konuşmaları, kayıtlı kişi bilgilerini, görüntüleri, yazışmaları, internet geçmişini, yazışma uygulamalarının içeriğini ve elektronik postaları görebilmekte ve kaydedebilmektedir. Bunun yanı sıra konum, şebeke, takvim, ayarlar ve dosya transferi gibi çeşitli verileri elde etmektedir. En önemlisi yazılımın yalnızca gözetlemekle kalmayarak cihazı kontrol edebilmesi ve kendi kendini yok etme özelliğine sahip olmasıdır. Tüm bu bilgiler ışığında görülmektedir ki Pegasus sıradan bir istihbari yazılım olmanın ötesine geçmekte ve stratejik siber bir silah işlevi görmektedir (Çahmutoğlu, 2021).

Buna ek olarak Pegasus yazılımının ulusal ve politik bir karakteri de bulunmaktadır. Zira satış için gerekli tüm prosedürler doğrudan NSO Grup ile yürütülse de satışlar İsrail Savunma Bakanlığı onayınca gerçekleştirilmektedir. 2021 verilerine göre 45 ülkeye satışı gerçekleştirilen yazılım için 2021'e dek 90 devletin satış talebini reddettiği bilinmektedir. Öte yandan yetkililerin koyduğu şerhle yazılımın ABD, Rusya, İsrail, İran ve Çin'e satış yasaklanmıştır. Bu beş ülkeye girdiği anda yazılımın kendi kendini imha ettiği iddia edilmektedir. Şirket müşterilerinin yazılımı ne amaçla ve kime yönelik kullandığını bilmediğini iddia etmesine rağmen ilk cümleyle çelişkili oluşturacak şekilde soruşturma başlattıkları takdirde incelemeler sonucu öğrenebileceklerini belirtmektedir. Bu ifadeden hareketle şirketin, istediği bilgiye erişim ve müdahale hakkı olduğu görülmektedir (Çahmutoğlu, 2021).

NSO Grup aldığı eleştirilere ve suçlamalara cevaben “terörizm ve ciddi suçlarla mücadele etmelerine yardımcı olmak için ülkelere ya da kolluk kuvvetlerine teknoloji hizmeti verdiğini” beyan etmektedir (Canlı, 2022). Oysa bu yazılım mevcut hükümetler ve otoriter devletler tarafından muhaliflere karşı kullanılabilir. Örneğin “İspanya İstihbarat Merkezi”nin Katalan ayrılıkçıları Pegasus yazılımıyla dinlediği açıklanmıştır. 18 ayrılıkçı siyasetçinin ilgili yazılımla takibinin hukuki süreçler gözetilerek legal olarak sürdürüldüğü beyan edilmesine rağmen durumun insan hakları ihlali olduğu açıktır (Canlı, 2022). Pegasus yazılımının alenen kullanımının bir diğer örneği Polonya'dır. Polonya iktidar partisinin lideri Jaroslaw Kacynski yazılımın kendileri tarafından

“suç ve yolsuzlukla mücadelede kullanıldığını” ifade ederek ve “Polonya servislerinde bu tür yazılımların olmaması elimizi zayıflatırdı.” diyerek yazılımın kullanımını güvenlik anlamında silahlanma yarışı şeklinde söylemiş ve bu anlamda durumun insan hakları boyutunu gözardı ederek Pegasus ile yapılan yoğun ve örtülü gözetimi meşrulaştırmıştır (Hüseyinzade, 2022).

3.2.4.3 Ulusal ve Uluslararası Rekabette Bir Manipülasyon Aracı Olarak Gözetim: Cambridge Analytica Skandalı

Cambridge Analytica 2013 yılında Strategic Communication Laboratories (SCL) Group bünyesinde kurulmuş Londra merkezli bir araştırma ve danışmanlık şirkettir (BBC, 2018). Hükümetlere, ordulara, siyasi partilere ve ticari şirketlere danışmanlık hizmeti sağlayan Cambridge Analytica'nın temel amacı, hedef kitlelerin “davranışını değiştirmektir” (Cambridge Analytica Leave.EU, 2015: 16). Bu doğrultuda rızası olmayan birçok kişinin verilerini toplayarak istatistiğe çeviren şirket, kendisine başvuran kişi, grup veya kuruma propaganda hizmeti vermektedir (Yıldırım, 2022: 108).

Şirket birçok ülkenin ulusal başkanlık-başbakanlık kampanyalarında rol almış olmasına rağmen basında 2015 tarihli Ted Cruz ve 2016 tarihli Donald Trump kampanyaları öne çıkmaktadır. Eski bir şirket çalışanı olan Christopher Wylie'nin 2018 yılında basına konuşması ve Cambridge Analytica'nın ABD seçimlerine müdahale ettiğini iddia etmesiyle şirketin içyüzü araştırılmaya başlanmıştır (Işık, 2018). Bunun üzerine bir grup muhabir müşteri kılığında Alexander Nix ile görüşmüş ve görüşmeyi gizlice kayda almıştır. Nix'in kampanya yöntemlerini detaylıca açıklamış olduğu kayıtlarda şirketin ihtiyacı olan verileri Facebook üzerinden topladığı ortaya çıkmış ve olay tam anlamıyla bir skandala dönüşmüştür (Yıldırım, 2022: 109).

3.2.4.3.1 Skandalda Facebook'un Rolü ve Verilerin Toplanması

Şirket ilk olarak ihtiyaç duyduğu verileri toplamak için Cambridge Üniversitesi akademisyeni olan Aleksander Kogan ve şirketi “Global Science Research” ile anlaşmıştır (Acar ve Gürpınar, 2022: 115). “Mechanical Turk” aracılığıyla ankete katılım sağlayan 270.000 kişi, akademik bir çalışma olduğunu düşünerek izin vermiştir. Cambridge Analytica bu anket sayesinde yalnızca kişilerin ankete verdikleri cevapları değil; beğenilerini, paylaşımlarını, yorumlarını ve mesajlaşmalarını da görmektedir. Kişilerin ankete verdikleri

cevaplarla kişisel verilerini eşleştirerek büyük bir veri havuzuna sahip olan şirket, anket katılımcılarının verdiği izinler sayesinde ankete katılmayan Facebook arkadaşlarının verilerine de erişebilir hale gelmiştir (Aksoy ve Türkölmez, 2020: 50-52). Böylece Cambridge Analytica neredeyse 87 milyon kişinin detaylı verisine sahip olmuştur (Acar ve Gürpınar, 2022: 87).

Facebook'a kendilerini ifade etme amacıyla ve rıza kapsamında verilen kişisel bilgilerin, Facebook'un gizlilik politikasına uymayan bir şekilde, kullanıcıların rızası ve bilgisi olmadan paylaşılması, işlenmesi ve manipülasyon amaçlı kullanılması Facebook'un güvenlik açığının bir sonucudur. 2010'da Facebook'a bağlı olmayan geliştiricilerin Facebook'ta veya Facebook'la ilişkili programlamalar yapmalarını sağlayan bir arayüz kullanıma girmiştir. Kişisel verilere bu uygulamalar üzerinden erişim sağlanması ciddi bir güvenlik açığı ve altyapı sorunudur (Aksoy ve Türkölmez, 2020: 48-50). Nitekim 2018 Nisan'da Mark Zuckerberg konuya ilişkin kongreye ifade vermiş ve çalışmaların yetersiz kalmasının sorumluluğunu aldığını söyleyerek özür dilemiştir. Soruşturma sona erdiğinde Facebook'a veri ihlali sebepli olarak 5 milyar dolar para cezası verilmiştir (Yıldırım, 2022: 109).

3.2.4.3.2 Kişiselleştirilmiş Akış: Filtre Balonu ve Yankı Odası

Bugün Cambridge Analytica Skandalı olarak anılmakta olan söz konusu olayın merkezinde kişisel veri mahremiyetinin ihlali ve demokratik süreçlerin kişiselleştirilmiş internet ortamı tarafından zedelenmesi yatmaktadır. Sosyal medya uygulamaları doğrudan ve dolaylı gözetim aracılığıyla kullanıcıların kişisel verilerini sürekli olarak kaydetmekte ve bu verilere göre kişiye özel bir akış sunmaktadır. Bu durum sosyal medya kullanıcılarının bir filtre balonuna hapsolarak genel olarak kendilerine benzer kullanıcılarla bir araya gelmelerine ve kendilerinden farklı olan kullanıcılarla karşılaşmalarına neden olmaktadır (Oğuz, 2018: 4).

Filtre balonu sebebiyle kullanıcı yalnızca kendi düşüncesine yakın sesleri duymakta ve toplumun diğer tüm renklerine kör kalmaktadır. Oldukça kişiselleşmiş internet ortamı kullanıcıların yeni fikirlerle ve farklı seslerle tanışmasını engelleyerek kişiyi belirli bir döngü içine hapsetmektedir. Bu durum "yankı odası" metaforuyla açıklanmaktadır. Kullanıcılar tekrar tekrar kendi yankılarını duymakta, dolayısıyla kendi fikrini çoğunluğun görüşü zannetme

yanılsamasına kapılmaktadır (Narin, 2018: 239-241). Kişiselleştirilmiş internet ortamı kullanıcıların gerçeklik algısıyla oynamakta ve tek tipleşmesinin önünü açarak gruplaşmayı keskinleştirmektedir (Yıldırım, 2022: 107-108).

Cambridge Analytica, Facebook başta olmak üzere sosyal medya uygulamalarının bu yönünü manipüle ederek çıkarına uygun şekilde kullanmıştır. Elde edilen büyük veri işlenerek seçmenlere mikro hedefleme uygulanmıştır. Bunun için Trump'ın gerçek veya kurmaca olan söylemlerini belirli kişilik özelliklerine göre ayırmış ve bu söylem, etkileneceği düşünülen seçmenlerin akışına gönderilmiştir. Silahlanma yanlısı bir seçmene Trump'ın rakibinin silah karşıtı olduğunu göstermek veya Trump'a oy vermeyeceği düşünülen seçmeni sandığa gitmekten vazgeçirecek haberler de buna dâhildir (Devran ve Özcan, 2020: 1987-1988). Seçmeni 17 eyalet ve 32 kişilik grubuna ayırarak kişiye özel reklamlar çıkaran şirket, bu reklamların akışın bir parçası gibi görülmesini sağlamıştır. *Dark post* olarak adlandırılan bu manipülatif yöntemle karşıt görüşler arasında tansiyonu yükseltmek ve seçmenin oy verme davranışını etkilemek hedeflenmektedir (Sayar ve Sayar, 2018: 437-439). Bu manipülatif reklam yöntemiyle seçimde iç kilit eyalet olan Michigan, Wisconsin ve Pennsylvania'dan Trump'a 77000 oy daha gelmesi sağlanmış ve Trump başkanlık yarışını kazanmıştır (Rehman, 2019: 6).

Cambridge Analytica'nın bir diğer "başarılı" kampanyası Trinidad ve Tobago'dur. Siyahileri ve Hintleri temsil eden iki partinin iktidar için yarıştığı seçimde şirket sayıca azınlıkta olan Hint aday için çalışmıştır. Trump kampanyasından farklı olarak burada gençler arasında apolitikliği arttırmak adına "böyle yap" şeklinde çevrilebilecek "do so" sloganına sahip etkili bir sosyal medya kampanyası başlatmıştır. Bu hareket sonucunda Afrikalı gençlerin oy vermeyecekleri fakat Hint gençlerin ailelerine karşı çıkamayarak sandığa gideceğini öngören şirket Hint aday lehine %6'lık bir kayma yaratmış ve sonucu belirlemiştir (Great Hack, 2019; Fidan, 2019: 97).

Nix'e göre Cambridge Analytica'nın yaptığı şeyin reklamcılık sektörünün ticari alanda yaptıklarından bir farkı yoktur. Uygulamalarının yalnızca siyasi kampanyalarının evriminin bir sonucu olduğunu söyleyen Nix, şirketin yalnızca ana akım siyasi partiler ve demokrasi için çalıştığını vurgulamaktadır (House of Commons Digital, Culture, Media and Sport Committee, 2018). Skandalın ortaya çıkmasına sebep olan Wiley, Cambridge Analytica'yı "tam teşekküllü bir

propaganda makinesi” olarak tanımlamaktadır. Seçim propagandasında kullanılan veri manipülasyonunu olimpiyat-doping analojisi üzerinden açıklayan Wiley’e göre kanında doping çıkan bir sporcunun ne ölçüde doping kullandığına bakılmamaktadır. Kullanmış olması diskalifiye edilmesi için yeterlidir. Bu bağlamda Cambridge Analytica’nın yaptığının kabul edilemez olduğunu söylemektedir (Great Hack, 2019; BBC, 2018).

3.3 Değerlendirme

Gözetim stratejileri ve pratikleri, kapitalist üretim modeli ve ilişkilerinin düzenlemesi, yeniden üretilmesi, yayılması ve mikro-makro denetlenmesi sürecinde çok boyutlu şekilde uygulanmaktadır. Öyle ki, emek verimliliğinin arttırılmasından kişiselleşmiş verilere dayalı tüketim pazarlamasına, günlük hayatın rutin kontrolünden emperyalist yayılma amacıyla ulusal-uluslararası düzeyde rıza (güvenlik tehdidi gerekçesinin de kullanıldığı) imalatına, seçimlerde kullanılan siyasi propaganda söylemlerinden egemen sınıfların küresel rekabette avantaj kazanmasını sağlayan istihbarati faaliyetlere kadar gözetim stratejileri kapitalist dünya düzeninin her alanında işlevsel olarak kullanılmaktadır.

1970’lerde başlayan kapitalizmin yapısal krizine karşı artı-değeri arttırmak, maliyetleri toplumsallaştırmak, sermaye sınıfına ulusal ve uluslararası düzeyde işçi sınıfından servet transfer edilmesini sağlamak, kuralsız ve örgütsüz yeni bir (ucuz) emek rejimi geliştirmek, sermaye hareketlerinin önündeki engelleri kaldırmak, kâra konu olabilecek tüm alanları (özelleştirmeler yoluyla) metalaştırmak, sermayenin değer kaybetmesini ve kitlelerin düzene karşı hareketlerini önleme görevlerini devletin temel faaliyetleri yapmak ve finans kapitalin değer üretmeyen birikimini sınırsızlaştırmak gibi amaçlarla ortaya çıkan ve 1980’lerden itibaren hızlanan neoliberal kapitalist birikim modeli, gözetim stratejilerini sistemleştirerek kullanıma sokmuştur. Bu bakımdan gözetim stratejileri, kapitalizmin ve neoliberalizmin nitelikleri, sınıfsal öncelikleri ve bütünsel yapısından ayrıışan salt söylem-ideoloji, güvenlik ve bir pazarlama aracı olarak değil, bu stratejilerin sistemleştirilmesine yol açan maddi koşulların bileşeni olarak işlevsellik kazanmıştır.

Gözetim stratejilerinin işlevsel pratiklere dönüşmesi, derinleşmesi ve kapsamının genişlemesinde, bilişim ve teknolojiye gerçekleşen gelişmeler,

uluslararası boyutta tehditler, jeopolitik konuşlanmalar-işgaller veya pandemi gibi küresel sağlık-toplumsal krizler de etkili olmuştur. Taşeronlaşma ve bilişim teknolojisini kullanarak üretimi küresel boyutta parçalara ayırabilmek 1990'lı yıllardan itibaren mümkün olurken, 11 Eylül 2001 terör saldırıları-ABD'nin gerçekleştirdiği işgal ve jeopolitik müdahaleler ile küresel boyutta güvenlik tehditleri artmış, 2008 küresel mali krizi sonrasında 2010'lu yıllarda kapitalizmin merkez ülkelerinden başlayarak Kuzey Afrika ve Ortadoğu'ya kadar halk (bir kısmı müdahale şeklinde) hareketleri sistemin yeniden üretiminde sorunlara yol açmış ve 2020'de başlayan Covid-19 pandemisi ile toplumsal hayatın birçok alanında kriz ve dönüşümler yaşanmıştır. Bu kriz ve dönüşümler sürecinde sistemin yeniden üretimi adına makro denetim işlevini sürdüren devlet desteğiyle (temel insan haklarını ve özgürlüklerini ihlal etme pahasına) gözetim olağanlaştırmış, meşrulaştırmış ve kişiselleştirilmiş reklamcılıktan, Netflix-Facebook-Pokemon Go uygulamalarına, sosyal kredi sisteminden Cambridge Analytica'nın manipülatif siyasi propagandacılığına veya Pegasus yazılımının stratejik bir istihbarat silahı olarak kullanılmasına kadar heryerdeleştirmiştir.

4.SONUÇ

Sınıflı üretim modellerinde üretim araçlarını elinde bulundurarak karşılığı ödenmemiş emek elde eden egemen sınıf ile mülkiyet hakkı bulunmayan fakat değer üreten sınıf arasında uzlaşmaz çıkarlar bulunmaktadır. Bu durum sınıflı üretim modellerinin çekirdeğinde bulunan içsel çelişkileri biriktirip besleyerek mevcut modelin yerini yeni üretim modeli ve ilişkilerine bırakmasına sebep olmaktadır. Üretim ve bölüşüm ilişkilerinin değişmesine karşı duran ve sınıfsal ayrıcalıklarını korumak isteyen egemen sınıflar, özel mülkiyet rejimini sürdürmek, biriken çelişkileri yönetmek, devrim olasılıklarını engellemek ve sistemi yeniden üretmek amacıyla gözetim stratejilerine başvurmuşlardır. Kapitalist üretim modeline özgü olmayan gözetim stratejileri, kapitalizmin temel-tanımlayıcı nitelikleri sebebiyle kapitalizm öncesi modellerden farklı olarak kapitalist üretim modelinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Literatürde yer alan ana akım gözetim çalışmaları, gözetim olgusunu genellikle gerekli ve mümkün kılan maddi koşullar ile kapitalist üretim ilişkilerini dışlayarak indirgemeci soyutlamalar üzerinden incelemişlerdir. Gözetim olgusunu parçalı veya tek bir işlev (parçayı bütüne eşitleyerek) üzerinden açıklayan, diğer değişkenler ve kapitalist üretim ilişkilerinden izole ederek ele alan bu çalışmalar, esasen yanlış olmamakla birlikte, gözetim olgusunun özünde yer alan etkileşim ve dolayım ilişkilerini dışarıda bıraktıkları ve toplumsal bütünlükten ayırdıkları için gözetim stratejilerini sistem içinde açıklamakta ve tanımlamakta yetersiz kalmaktadırlar. Bu bakımdan gözetim olgusunun ekonomi politik analizinin yapılması, gözetim politikalarının ve uygulamalarının neden, nasıl ve hangi dolayım ilişkileri bağlamında ortaya çıktığını ve işlevselleştirildiğini olguyu maddi bağlamından kopartmadan bütünsel bir yaklaşımla açıklama fırsatı tanımaktadır.

Feodalizmden kapitalizme geçişte yeni üretim biçimi ve ilişkilerinin üretici güçlerinden biri olarak metalaşan ücretli emek, gerek seri üretimi gerçekleştirecek olan eski köylü-yeni işçi topluluğunun fabrika-atölye üretimine uygun şekilde disipline edilmesini sağlamak gerek emek verimliliğini arttırarak artı değeri çoğaltmak gerekse de yoğun kentleşme ve ortak çalışma koşullarının ekileşimi içinde kapitalizmin niteliksel bir bileşeni olan sömürü ilişkilerine karşı örgütlü

mücadele olasılıklarını elemek amacıyla gözetim stratejileri yürütülmüştür. Buna ek olarak, burjuvazinin siyasi iktidarı ele geçirme sürecinde ihtiyaç duyduğu kitle desteğini sağlamak, kapitalizmin sınıfsal çelişkilerini hak ve çıkarlarının temsil edildiğini varsayan (özgürlük ilüzyonu) emek sınıfının rızası ile gizemlileştirmek, yedek işçi ordusunun sürekli varlığı için gerekli olan görece özgürlük ortamını yürütmek, kapitalizmin bir başka niteliği olan seri tüketimin devamlılığını mümkün kılmak ve sermaye birikimi-kâr etme döngüsünün yayılarak süreklileşmesi için gereken politikaları zor ve rıza mekanizmaları ile meşrulaştırmak için gözetim stratejileri yoğun olarak kullanılmıştır. Kısacası gözetim, kapitalist üretim modeli ve ilişkilerinin bütünsel olarak devamlılığını sağlama ihtiyacı içinde ortaya çıkmış çok boyutlu ve çok işlevli stratejiler toplamı halini almıştır.

20. yüzyılın başında üretim sürecini yarı otomatikleştiren ve emeği değersizleştirirken verimliliğini artırmayı hedefleyen Taylorist ve Fordist üretim modelleri, mikro denetim ile daimi gözetim pratiklerini üretim sürecinin kurucu unsurlarından biri haline getirmişlerdir. Seri üretimin otomatikleştiği süreçte tüketim de benzer bir dönüşümle gözetim stratejilerini pazarlama yöntemlerinin daimi bir bileşeni haline getirmiştir. Giderek kişiselleştirilen reklamcılık taktikleri ile niceliği artan gözetim stratejileri niteliksel bir sıçrama gerçekleşmiş ve kapitalist şirketler için sürekli başvurulmuş bir üretim aracına dönüşmüştür. Makro boyutta ise gözetim stratejileri, kapitalist devlet eliyle kitle kontrolünün denetiminde, küresel rekabette ulusal sermayeye avantaj kazandırmada, emperyalist yayımda rıza devşirmede, jeopolitik konuşlanma ve gerekçelendirmede ve siyasi ropaganda ile istihbari bilgi toplama faaliyetlerde yoğun şekilde kullanılmaya başlamıştır.

1970'li yıllarda çelişkileri biriken ve yapısal bir krize giren kapitalizm, ABD ve İngiltere'nin öncülüğünde neoliberal birikim modelini geliştirmiştir. Neoliberal birikim ve bölüşüm modeli, sermaye hareketleri önündeki engelleri kaldırma, emek maliyetini üretimi ucuz, emek piyasalarına taşıyarak düşürme, artı değeri kuralsız ve örgütsüz emek rejimi ile arttırma, vergi düzenlemeleri-özelleştirmeler ve sermaye ihracı yollarıyla krizi alt sınıflar ve çevre ülkelerle ihraç etme, sınıfsal ve küresel boyutta servet transferini egemen sınıflar lehine gerçekleştirme ve finans kapitalin kârını ve sermaye birikimini sürekli değerli

kılacak kural ve örgütlenmeyi başarma gibi hedeflere sahip olmuştur. Neoliberalizmin küresel ve çok boyutlu hedefleri, gözetim stratejilerini de benzer bir mekân ve zaman genişlemesine sokmuş ve 1970'lerin sonunda gerçekleşen bilişim-teknoloji devriminin imkanlarıyla gözetim teknikleri sistematikleştirerek heryedeleştirmiştir.

Gözetim politikalarının diyalektik etkileşim bağlamında sistematik olarak yayılması-yaygınlaştırması, meşrulaşması-meşrulaştırması ve yoğunlaşması-yoğunlaştırması, artan jeopolitik konuşlanmalar, savaş, afet, işgal, salgın gibi olağanüstü toplumsal kriz durumlarında daha da öne çıkmıştır. Gözetim teknikleri ister gerçek güvenlik tehditlerinde isterse de kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda toplumsal rıza devşirmek için imal edilen yapay güvenlik sorunlarında kullanılmış olsun, sürekli olarak devlet eliyle alanı genişletilerek uygulanmış ve bu süreçte temel insan hak ve özgürlüklerine karşı oluşan ihlallere rağmen hem günlük hayatta hem de kurumsal-hukuki düzlemde normalleşmiş ve normlaşmıştır. Covid-19 pandemisi ve 2001 terör saldırısı gibi olağanüstü haller ve muğlak tehditlere karşı alanı genişletilen gözetim stratejileri, tehdit veya sorun ortadan kalkmış olsa da zamanla kalıcılaşmış ve proaktif bir karakter kazanarak masumiyet karinesini ihlal eder pratiklere dönüşmüştür.

Günümüzde gözetim stratejileri, Netflix, Amazon ve Facebook gibi şirketlerin kullanıcılarına sağladığı kişiselleştirilmiş pazarlama tekniklerinden Cambridge Analytica'nın yürüttüğü siyasi propagandalara, vatandaşları disipline etmek için yürütülen sosyal kredi sisteminden stratejik bir istihbarat silahı olarak çalışan Pegasus yazılımına kadar kapitalist sistemin tüm mekân ve işleyişine yayılmıştır.

Sonuç olarak, gözetim, kapitalist üretim biçimi ve ilişkilerinin yeniden üretiminde ve çelişkilerinin yönetiminde hem sistemin bileşenlerinden hem de çelişki yaratan maddi unsurlarından biridir. Çoklu etki yaratan stratejiler ve pratikler bütünü olarak gözetim üzerine yapılayacak her ekonomi-politik analiz kapitalist üretim biçimi ve ilişkilerinin nitelikleri, çelişkileri, tarihsel gelişimi ve güncel sorunlarına da ayna tutmuş olacaktır.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında APA atıf sistemi kullanılmıştır.)

5 soruda Facebook verilerini 'usulsüz kullanmakla' suçlanan Cambridge Analytica. (2018, 20 Mart). *BBC*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43469094> adresinden edinilmiştir.

Acar, F. ve Gürpınar, B. (2022). Dönüşen bir hegemonya biçimi- dijital hegemonya: Cambridge Analytica olayı. *Dijitalleşen Dünyada Birey, Toplum, Siyaset Kongresi*. İstanbul.

Açar, O. (2022). Althusserci teoride “ideoloji” kavramının analizi: klasik marksist anlayıştan farkları ve capitalist devlet kuramındaki rolü. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (73): 88-99.

Agibalova, Y. ve Donskoy, G. (2017). *Ortaçağ tarihi* (Ç. Sümer, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Aho, B. and Duffield, R. (2020). Beyond surveillance capitalism: Privacy, regulation and big data in Europe and China. *Economy and Society*, 49 (2), 187-212.

Aksay, B. ve Danışman A. (2020). Taylor ve bilimsel yönetim sistemi: Efsanevi anlatılar ve ‘bilimsel’ değerlendirmeler. *Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 1-33.

Altuncu, S. N. ve Altuncu, M. T. (2021). Mahremiyet, verileştirme ve dijital Covid-19 takip uygulamaları. *TRT Akademi*, 6 (11), 72-87.

Amer, K. and Noujaim, J., (2019), *Great Hack, The Others*, New York.

Aydanoğlu, E. (2011). *Fabrikada emek denetimi*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın

Aydın-Düzgüt, S. (2015). Post-Yapısalcı yaklaşımlar ve uluslararası ilişkilerin temel kavramları. *Uluslararası İlişkiler*, 12 (46), 153-168.

Baştürk, E. (2016). *Panoptikojn'dan post panoptikon'a gözetimin soykütüğü* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

Bates, P (2016, 22 Temmuz). Is Pokémon Go a Privacy Minefield, Or Is Your Data Safe?. *Make of Us*. <https://www.makeuseof.com/tag/pokemon-go-privacy-minefield-data-safe/> adresinden edinilmiştir.

Bauman, Z. ve Lyon, D. (2018). *Akışkan Gözetim* (3. baskı). (E. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Baysal, B. ve Lüleci, Ç. (2015). Kopenhag Okulu ve güvenlikleştirme teorisi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11 (22), 61-96.

Beaud, M. (2015). *Kapitalizmin tarihi 1500-2010*. (F. Başkaya, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Bensussan, G. ve Labica, G. (2016). *Marksizm sözlüğü*. (V. Yalçintoklu, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Bentham, J. (2019). Panoptikon ya da gözetim-evi. Çoban, B. ve Özarlan, Z. (Ed). *Panoptikon: Gözün iktidarı*, (3. baskı) (Çoban, B. ve Özarlan, Z., Çev.) içinde (s. 9-76). İstanbul: Su Yayınevi

Berktan, H. Fransa, yapay zekaya dayalı gözetleme sistemi kurmayı planlıyor. (2023, 27 Mart). *BloombergHT*. <https://www.bloomberght.com/fransa-yapay-zekaya-dayali-gozetleme-sistemi-kurmaya-planliyor-2328868> adresinden edinilmiştir.

Bernstein, J. (2016, 11 Temmuz). You Should Probably Check Your Pokémon Go Privacy Settings. *Buzzfeed.News*. <https://www.buzzfeednews.com/article/josephbernstein/heres-all-the-data-pokemon-go-is-collecting-from-your-phone> adresinden edinilmiştir.

Bigo, D. (2008). Globalized (in)security: The field and the ban-opticon. In Bigo, D and Tsoukala, A. (Ed.). *Terror, insecurity and liberty illiberal practices of liberal regimes after 9/11* (pp. 10-48). London: Routledge

Bilgin, P. (2010). Güvenlik çalışmalarında yeni açılımlar: Yeni güvenlik çalışmaları. *Stratejik Araştırmalar*, 8 (14), 69-96.

Bitirim Okmeydan, S. (2017). Postmodern kültürde gözetim toplumunun dönüşümü: 'Panoptikon'dan 'Sinoptikon' ve 'Omnipitikon'a. *Academic Journal of Information Technology*, 8 (30), 45-69.

Botsman, R. (2017, 21 Ekim). Big data meets Big Brother as China moves to rate its citizens. *Wired*. <https://www.wired.co.uk/article/chinese-government-social-credit-score-privacy-invasion> adresinden erişilmiştir.

Bottomore, T. (2002). *Marksist düşünce sözlüğü*. (M. Tuncay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları

Braverman, H. (2008). *Emek ve tekeli sermaye: Yirminci yüzyılda çalışmanın değersizleştirilmesi* (Ç. Çıdamlı, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları

Brenner, R. ve Pröbsting, M. (2011). *Marksist kriz teorisi ve kredi krizi*. (S. Çakmak Şahin ve A. Şen Taşbaşı, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Brewer, A. (2011). *Marksist emperyalizm teorileri*. (C. Aksoy, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları

Brosius, B. (2015). *Tarihin yapıları: Tarihsel materyalizme giriş*. (N. Ağırnaslı, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Budak, F. ve Korkmaz, Ş. (2020). Covid-19 pandemi sürecine yönelik genel bir değerlendirme: Türkiye örneği. *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*, 1, 62-79.

Çahmutoğlu, E. (2021, 26 Temmuz). Dünyayı tehdit eden casus yazılım: pegasus. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/dunyayi-tehdit-eden-casus-yazilim-pegasus/2314321#> adresinden erişilmiştir.

Canlı, E. (2022, 21 Ocak). İsrail yapımı "pegasus" casus yazılımı dünyanın dört bir yanında kullanıldı. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-yapimi-pegasus-casus-yazilimi-dunyanin-dort-bir-yaninda-kullanildi/2481656> adresinden erişilmiştir.

China social credit system explained – what is it & how does it work?. (2023, 6 Nisan). *Horizons*. <https://nhglobalpartners.com/china-social-credit-system-explained/> adresinden erişilmiştir.

China: Minority Region Collects DNA from Millions. (2017, 13 Aralık). *Human Rights Watch*. <https://www.hrw.org/news/2017/12/13/china-minority-region-collects-dna-millions> adresinden edinilmiştir.

China: Visiting Officials Occupy Homes in Muslim Region. (2018, 13 Mayıs). *Human Rights Watch*. <https://www.hrw.org/news/2018/05/14/china-visiting-officials-occupy-homes-muslim-region> adresinden edinilmiştir.

China's Algorithms of Repression. (2019, 1 Mayıs). *Human Rights Watch*. <https://www.hrw.org/report/2019/05/01/chinas-algorithms-repression/reverse-engineering-xinjiang-police-mass> adresinden edinilmiştir.

Çimen, A. (2002). *Echelon istihbarat dünyasının perde arkası*. İstanbul: Timaş Yayınları

Çin: Kunming saldırısı DTİH desteğiyle yapıldı. (2014, 20 Mart). *Çin Halk Cumhuriyeti Büyükelçiliği*. http://tr.china-embassy.gov.cn/tur/xwdt/201403/t20140320_9616667.htm adresinden edinilmiştir.

Çoban, B. (2019). "Gözün iktidarı" üzerine. Çoban, B. ve Özarlan, Z. (Ed). *Panoptikon: Gözün iktidarı*, (3. baskı) (Çoban, B. ve Özarlan, Z., Çev.) içinde (s. 111-138). İstanbul: Su Yayınevi

Dahua Provides "Uyghur Warnings" To China Police. (2021, 9 Şubat). *IPVM*. <https://ipvm.com/reports/dahua-uyghur-warning> adresinden edinilmiştir.

Darıcı, A. B. (Kasım, 2017). Edward Snowden olayı kapsamında RF ve ABD arasındaki siber mücadelenin analizi. *TESAM II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi "Qua Vadis Türkiye?" "Ekonomik, Siyasal, Sosyal ve Güvenlik Boyutlarıyla Türkiye'nin Gelecekteki Konumu"*. Bursa.

Deleuze, G. (2001). Denetim toplumları konusunda kısa bir ek. (U. Baker, Çev.). *Birikim Dergisi*, Sayı 142-143.

Devetak, R. (2013). Post-yapısalcılık. Burchill, S. ve Linklater, A. (Ed.). *Uluslararası İlişkiler teorileri* (5. baskı) (M. Ağcan ve A. Aslan, Çev.) içinde (s. 247-284). İstanbul: Küre Yayınları

Devran, Y. ve Özcan, Ö. F. (2020). Siyasal iletişimde "araç" önceliğinden "mikro hedefe" uzanan yaklaşımlar: yapay zeka teknolojisinin mikro hedef kitlenin belirlenmesinde ve iletişimde kullanımı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (4), 1977-1992.

Diken Yücel, D. (2015). Sinema filmlerinde gözetim ve iktidar ilişkilerinin inşası. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 1 (2), 390-398.

Dirks, E. (2022, 13 Eylül). Mass DNA Collection in the Tibet Autonomous Region from 2016–2022. *The Citizen Lab*. <https://citizenlab.ca/2022/09/mass-dna-collection-in-the-tibet-autonomous-region/> adresinden edinilmiştir.

Doğu Türkistan mı, Sincan Uygur özerk bölgesi mi?. (2023, 9 Ocak). *Gazete Duvar*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/dogu-turkistan-mi-sincan-uygur-ozerk-bolgesi-mi-haber-1597642>

Duhigg, C. (2012, 19 Şubat). How Companies Learn Your Secrets. *The New York Times*. https://www.nytimes.com/2012/02/19/magazine/shopping-habits.html?pagewanted=9&_r=1&hp adresinden erişilmiştir.

Dumenil, G., Löwy, M. ve Renault, E. (2011). *Marksizmin 100 Kavramı*. (G. Orhan, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

"Eradicating Ideological Viruses": China'a Campaign of Repression Against Xinjiang's Muslims (2018, 9 Eylül). *Human Rights Watch*. <https://www.hrw.org/report/2018/09/10/eradicating-ideological-viruses/chinas-campaign-repression-against-xinjiangs> adresinden edinilmiştir.

Erdölek Kozal, Ö. (2017). Harvey'in mülksüzleştirme yoluyla birikim kavramına eleştirel bir bakış: Türkiye örneği. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 54 (628), 57-70.

Eroğul, C. (1974). Marksist devlet kuramı hakkında bir not. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 29 (1), 113-123.

Eşitti, Ş. (2021, Nisan). Covid 19 pandemisi sırası ve sonrasında dijital gözetim ve toplumsal kontrol sorunsalı üzerine eleştirel bir inceleme. *Communication and Technology Congress*. İstanbul.

Faulkner, N. (2016). *Marksist dünya tarihi Neandertallerden neoliberallere* (3. baskı). (T. Öncel, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Fidan, M. (2019). *İktidarın Panoptik gözü olarak sosyal medya: Facebook-Cambridge Analytica örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Foster, J. B. ve McChesney, R. W. (2015). Gözetleme Kapitalizmi (U. S. Akalın ve K. Kala, Çev.). *Monthly Review*, 38, 71-110.

Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Yayınları

Foucault, M. (2012). *İktidarın Gözü* (3. baskı). (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Gandy Jr., O. H. (1996). Coming to terms with the panoptic sort. In Lyon, D. and Zureik, E. (Ed.). *Computers, surveillance, and privacy* (pp. 132-155). Minneapolis: University of Minnesota Press

Gandy Jr., O. H. (2021). *The panoptic sort: a political economy of personal information* (2nd Edition). New York: Oxford University Press

Genel, M. G., Sayar, T. E., ve Sayar, B. (2018). Sosyal ağlar üzerinde yürütülen veri madenciliğinin siyasal iletişim kampanyalarında değerlendirmesi. *International Conference Data Science and Applications*, Yalova.

Grauer, Y. (2021, 29 Ocak). Revealed: Massive Chinese Police Database. *The Intercept*. <https://theintercept.com/2021/01/29/china-uyghur-muslim-surveillance-police/> adresinden edinilmiştir.

Griffin, A. (2022, 24 Haziran). Amazon'un sesli asistanı Alexa ölülerin sesiyle konuşacak. *Independent*. <https://www.indyturk.com/node/525326/ya%C5%9Fam/amazonun-sesli-asistan%C4%B1-alexa-%C3%B6l%C3%BClerin-sesiyle-konu%C5%9Facak> adresinden edinilmiştir.

Güven, O. Ö. (2014). Gözetim Tekniklerinin Güç İlişkileri Bağlamında Dönüşümü ve Toplumsal Denetim. *Atatürk İletişim Dergisi*, (7): 79-112.

Güzey, E. (2020). AİHM kararları çerçevesinde kitlelerin istihbarat maksatlı gözetimi. *Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi*, 30 (2), 179-208.

Hacıfevzioğlu, A. U. (2018). Marx'da kapitalist devlet bağlamında yönetenler ve yabancılaşma sorunu. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 375-390.

Harvey, D. (2015). *On yedi çelişki ve kapitalizmin sonu* (E. Soğancılar, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık

Haskins, C. (2021, 20 Aralık). Amazon's Ring doorbells may use facial recognition and even odor and skin texture analysis to surveil neighborhoods in search of 'suspicious' people, patent filings show. *Business Insider*. <https://www.businessinsider.com/amazon-ring-patents-describe-cameras-recognizing-skin-texture-odor-2021-12?r=US&IR=T> adresinden edinilmiştir.

Hill, K. (2012, 16 Şubat). How Target Figured Out A Teen Girl Was Pregnant Before Her Father Did. *Forbes*. <https://www.forbes.com/sites/kashmirhill/2012/02/16/how-target-figured-out-a-teen-girl-was-pregnant-before-her-father-did/?sh=12eed4b96668> adresinden erişilmiştir.

House of Commons Digital, Culture, Media and Sport Committee (2018). Oral evidence: Fake News, HC 363. <https://committees.parliament.uk/oralevidence/7660/html> adresinden edinilmiştir.

How Mass Surveillance Works in Xinjiang, China 'Reverse Engineering' Police App Reveals Profiling and Monitoring Strategies. (2019, 2 Mayıs). *Human Rights Watch*. <https://www.hrw.org/report/2019/05/01/chinas-algorithms-repression/reverse-engineering-xinjiang-police-mass> adresinden edinilmiştir.

Hüseyinzade, H. (2022, 07 Ocak). Polonya'da iktidar partisi lidesi 'pegasus' casus yazılımının satın alındığını kabul etti. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/polonyada-iktidar-partisi-lideri-pegasus-casus-yaziliminin-satin-alindigini-kabul-etti/2467924> adresinden erişilmiştir.

İlhan, S. (2019). Neo-liberalizm, esneklik ve güvencesizlik. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29 (2): 361-368.

Işık, T. B. (2018, 22 Mart). Cambridge Analytica'nın ardından: Seçimler on yıllardır nasıl manipüle ediliyor?. *Sol*. <https://haber.sol.org.tr/dunya/cambridge-analyticinin-ardindan-secimler-yillardir-nasil-manipule-ediliyor-232496> adresinden edinilmiştir.

Kantayya, S., (2020), Coded Bias, 7th Empire Media, New York.

Kardaş, T. ve Erdağ, R. (2016). Post-yapısalcılık ve Uluslararası İlişkiler. Gözen, R. (Ed.). *Uluslararası İlişkiler teorileri*, (3. baskı) içinde (s. 379-404). İstanbul: İletişim Yayınları

Keleş Tayşir, N. (2018). Türkiye'de fordist üretim krizinin ortam koşulları bağlamında incelenmesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16 (32): 47-66.

Kobie, N. (2019, 7 Haziran). The complicated truth about China's social credit system. *Wired*. <https://www.wired.co.uk/article/china-social-credit-system-explained> adresinden erişilmiştir.

Kolasi, K. (2020). Postyapısalcılığın söylemsel ontolojisinin eleştirisi: Uluslararası ilişkilerde söylem dışı alan ve eleştirel gerçekçilik. *Uluslararası İlişkiler*, 17 (65), 83- 100.

Komando, K. (2022, 22 Aralık). Apple, Google, Amazon, and Facebook are always listening unless you change these settings. *USA TODAY*. <https://www.usatoday.com/story/tech/columnist/komando/2022/12/22/how-stop-phone-listening/10912275002/> adresinden edinilmiştir.

Koronavirüs: İşverenler evden çalışanları nasıl denetliyor, özel hayatın gizliliği tehlikede mi?. (2020, 26 Haziran). *BBC*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53186705> adresinden edinilmiştir.

Köymen, O. (2014). *Sermaye birikirken: Osmanlı, Türkiye, dünya* (3. baskı). İstanbul: Yordam Kitap

Kumar, K. (2005). *From post-industrial to post-modern society: New theories of the contemporary world* (2nd Edition). Oxford: Blackwell Publishing

Leave.EU: Psychographic targeting for Britain. (2015). Cambridge Analytica. Retrieved from <https://www.parliament.uk/globalassets/documents/commons-committees/culture-media-and-sport/BK-Background-paper-CA-proposals-to-LeaveEU.pdf>.

Lefebvre, H. (2014). *Sosyalist Dünya Görüşü Marksizm* (4. baskı). (G. D. Görsev, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Lyon, D. (2013). *Gözetim çalışmaları genel bir bakış* (A. Toprak, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları

- Marksist iktisat el kitabı* (N. Satlıgan, Çev.). (3. Baskı). (2014). İstanbul: Yordam Kitap
- Marx, G. T. (1985). The surveillance society: The threat of 1984-style techniques. *Futurist*, 19, 21-26.
- Marx, G. T. (2002). What's new about the "new surveillance"? classifying for change continuity. *Surveillance & Society*, 1 (1), 9-29.
- Marx, G. T. (2015). Surveillance studies. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 23, 733-741.
- Marx, G. T. (2016). *Windows into the soul: Surveillance and society in an age of high technology*. Chicago: The University of Chicago Press
- Marx, K. (2013). *1844 el yazmaları* (8. Baskı). (M. Belge, Çev.). İstanbul: Birikim Yayınları
- Marx, K. ve Engels, F. (2018). *Komünist Manifesto* (6. baskı). (N. Satlıgan ve T. Aġaoġlu, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap
- Mathiesen, T. (1997). The viewer society: Michel Foucault's 'Panopticon' revisited. *Theoretical Criminology*, 1 (2), 215-234.
- Moore, P. V., Akhtar, P. and Upchurch, M. (2018). Digitalisation of work and resistance. In Moore, P. V., Upchurch, M. & Whittaker, X. (Ed.). *Humans and machines at work: Monitoring, surveillance and automation in contemporary capitalism* (pp. 17-44). London: Palgrave Macmillan
- Nalçacı, E., Akış, I. ve Opak, M. A. (2019). *Bilimsel yeni verilerin ışığında diyalektik materyalizm* (2. baskı). İstanbul: Yazılama Yayınevi
- Narmanlıoġlu, H. ve İyigüngör, T. (2022). Uygur Türkleri üzerinde dijital gözetim. *Bilig*, 102, 119-146.
- Neocleous, M and Rigakos, G. (2011). Anti-security: A declaration. In Neocleous, M and Rigakos, G. (Ed.). *Anti security* (pp. 15-21). Ottawa: Red Quill Books
- Neocleous, M. (2012). *Güvenlik, şiddet ve savaş* (G. Çorbacıoġlu ve E. Embel, Çev.). Ankara: Dipnot Yayınları
- Neocleous, M. (2013). *Toplumsal düzenin inşası: Polis erkinin eleştirel teorisi* (A. Bekmen, Çev.). İstanbul: H2o kitap
- Ni, V. and Wang, Y. (2020, 24 Kasım). How to 'disappear' on Happiness Avenue in Beijing. *BBC*. <https://www.bbc.com/news/technology-55053978> adresinden erişilmiştir.
- Nikitin, P. (1990). *Ekonomi politik* (H. Konur, Çev.). İstanbul: Sol Yayınları
- Nurata, Z. C. (2021). Hukuksal, örgütsel ve etik bir sorun olarak işyerinde elektronik gözetim. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 7 (3), 214-225.
- Obar, J. A. ve Oeldorf-Hirsch, A. (2018). The biggest lie on the internet: ignoring the privacy policies and terms of service policies of social networking services. *Information, Communication & Society*, 1-20.
- Okkay, İ. (2020). Dijital gözetim çerçevesinde kişiselleştirilmiş reklamcılık. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16 (32): 5359-5376.
- Ollman, B. (2015). *Marksizme sıra dışı bir giriş* (3. baskı). (A. Kars, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Ollman, B. (2019). *Diyalektiğin dansı: Marx'ın yönteminde adımlar* (5. baskı) (C. Saraçoğlu, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Ollman, B. (2019). *Yabancılaşma* (A. Kars, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Orwell, G. (2014). *Bin dokuz yüz seksen dört* (C. Üster, Çev.). İstanbul: Can Yayınları

Oyan Altuntaş, E. (2009). *Terörizme karşı savaş stratejisi: Hegemonyası zayıflayan ABD'nin yeni mekân düzenleme aracı*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları

Oyan Altuntaş, E. (2012). Kapitalizmin doğal bir evresi olarak totaliter-polis devletinin yükselişi ve ABD örneği. *Uluslararası İlişkiler*, 9 (35), 35-60.

Oyan, O. (1998). *Feodalizm ve Osmanlı tartışmaları*. Ankara: İmaj Yayıncılık.

Oyan, O. (2016). *Feodalizmden kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*. İstanbul: Yordam Kitap

Oyan, O. Yoksulluğun tarihselliği ve sınıfsallığı. (20 Aralık 2020). *BirGün*. <https://www.birgun.net/makale/yoksullugun-tarihselliği-ve-sinifsallığı-327293> adresinden edinilmiştir.

Özarslan, Z. (2019). Gözün iktidarı: Elektronik gözetim sistemleri. Çoban, B. ve Özarslan, Z. (Ed). *Panoptikon: Gözün iktidarı*, (3. baskı) (Çoban, B. ve Özarslan, Z., Çev.) içinde (s. 139-153). İstanbul: Su Yayınevi

Özdemir, Ş. (2020). Post-Panoptikon çağı: Gözetimin dijitalleşmesi ve çevrimiçi kimliğin gizliliği üzerine bir analiz. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (3), 81-108.

Özer, M. A. (2014). Frederick Taylor'ın görüşlerini 21. yüzyıl yönetim mantığı ile yeniden okumak. *Verimlilik Dergisi*, (2): 41-72.

Özoğlu, B. (2014). Devlet fabrika'ya girince: Kapitalist devlet ve emek süreçleri. *Mülkiye Dergisi*, 27 (239), 41-58.

Öztürk, Ö. (2006). Emperyalizm kuramları ve sermayenin uluslararasılaşması. *Praksis*, 15, 271-309.

Pauwels, J. (2019). *Büyük sınıf savaşı 1914-1918* (Ç. Sümer, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Paye, J-C. (2006). Sürekli olağanüstü hal. *Monthly Review*, 41-50.

Pettman, D. (2018). *Sonsuz dikkat dağınkılığı: Gündelik yaşamda sosyal medyaya odaklanmak* (Y. Çetin, Çev.). İstanbul: Sel Yayınları

Planning Outline for the Construction of a Social Credit System (2014-2020). (2014, 14 Haziran). *China Copyright and Media*. <https://chinacopyrightandmedia.wordpress.com/2014/06/14/planning-outline-for-the-construction-of-a-social-credit-system-2014-2020/> adresinden edinilmiştir.

Pokemon Go Privacy Concerns. (2019, 14 Temmuz). *Privacytrust*. <https://www.privacytrust.com/blog/pokemon-go-privacy-concerns.html> adresinden erişilmiştir.

Regan, L. (2015). Elektronik İletişimin Gözetlenmesi (U. S. Akalın ve K. Kala, Çev.). *Monthly Review*, 38, 111-124.

Rehman, I. (2019). Facebook-Cambridge Analytica data harvesting: What you need to know. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, no: 2497. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5833&context=libphilprac>

Roberts, S. R. (2021, 29 Nisan). Demanding an End to Uyghur Oppression. *Jacobin*. <https://jacobin.com/2021/04/uyghur-oppression-ccp-surveillance-reeducation-war-on-terror> adresinden edinilmiştir.

Roth, D. (2020, 8 Kasım). The Secret Behind Netflix's Personalized Thumbnails. *Looper*. <https://www.looper.com/274997/the-secret-behind-netflixs-personalized-thumbnails/> adresinden edinilmiştir.

Saf, H. H. (2016). Gözetim toplumu çerçevesinde işyerinde gözetim uygulamaları: fordist ve postfordist üretim biçimlerindeki gözetimin karşılaştırılması. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (42): 233-251.

Şakir Eşitti – Covid 19 pandemisi sırası ve sonrasında dijital gözetim ve toplumsal kontrol sorunsalı üzerine eleştirel bir inceleme – Nisan 2021 - Communication and Technology Congress , (April 12th-14th, 2021, İstanbul.

Saklı, A. R. (2007). Kapitalist gelişim sürecinde Fordizm ve Post-Fordizm. *Sağlık ve Sosyal Hizmet Emekçileri Sendikası*. <https://ses.org.tr/wp-content/uploads/fordizmpostfordizm.pdf> adresinden edinilmiştir.

Sankaran, V. (2022, 23 Kasım). Google'ın "düşük performanslı" 10 bin çalışanını işten çıkarmaya hazırladığı bildirildi. *Independent*. <https://www.indyurk.com/node/579636/ekonomi%CC%87/google%C4%B1n-d%C3%BC%C5%9F%C3%BCK-performanslı%C4%B1-10-bin-%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fan%C4%B1n%C4%B1-i%C5%9Ften-%C3%A7%C4%B1karmaya-haz%C4%B1rland%C4%B1%C4%9F%C4%B1> adresinden edinilmiştir.

Saraçlıgil, U. *Paris Okulu güvenlik yaklaşımı* [PDF belgesi]. https://www.academia.edu/37124428/PAR%C4%B0S_OKULU_G%C3%9CVENL%C4%B0K_YAKLA%C5%9EIMI adresinden erişilmiştir.

Savran, S. (2011). *Kod adı küreselleşme: 21. yüzyılda emperyalizm* (2. baskı). İstanbul: Yordam Kitap

Schmitt, C. (2005). *Siyasi ilahiyat: Egemenlik kuramı üzerine dört bölüm* (2. baskı) (E. Zeybekoğlu, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları

Şeker Aydın, G. ve Yüce, M. (2020). Baskıcı ve dışlayıcı Han milliyetçiliğinin Doğu Türkistan'da (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) yansımaları. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (4), 2668-2682.

Şeker, O. ve Atiktürk, A. (2022). Big Data'yı anlamak: Verinin bilgiye dönüşümünde ekonomik gözetim: Amazon örneği. *Uluslararası Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli Dergisi*, 5 (1), 92-107.

Sezgin, F. (2014). Edward Snowden olayı'nın ABD-Rusya ilişkileri üzerindeki etkileri. *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (1), 24-31.

Standing, G. (2019). *Prekarya: Yeni tehlikeli sınıf* (5. baskı) (E. Bulut, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları

Sun, Q. (2021, 12 Ocak). China's social credit system was due by 2020 but is far from ready. *AlgorithmWatch*. <https://algorithmwatch.org/en/chinas-social-credit-system-overdue/> adresinden erişilmiştir.

Sweezy, P. (2015). *Marksizm üzerine dört ders* (3. baskı). (T. Öncel, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Tactical Tech. (2019). Personal Data: Political Persuasion Inside the Influence Industry. How it works. https://mronline.org/wp-content/uploads/2020/02/methods_guidebook_A4_spread_web_Ed2.pdf adresinden edinilmiştir.

Tal, J. (2021, 1 Nisan). China camera surveillance system: Has China gone too far?. *Talglobal*. <https://talglobal.com/knowledge-center/china-camera-surveillance-system/> adresinden erişilmiştir.

Taşkaya, M. ve Talay, Ö. (2019). Dijital gözetimin pazarlama amaçlı araçları: “Çerezler” ve çerez kullanımında “açık rıza”. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 31, 356-376.

Telefonunuz sizi takip etmek için nasıl kullanılıyor ve bununla ilgili ne yapabilirsiniz?. (2020, 24 Ağustos). *Independent*. <https://www.indyurk.com/node/232866/ya%C5%9Fam/telefonunuz-sizi-takip-etmek-i%C3%A7in-nas%C4%B1-kullan%C4%B1%C4%B1yor-ve-bununla-ilgili-ne> adresinden edinilmiştir.

Terms & Conditions Apply Testing consumer understanding: A new Best Practice Guide on Presenting T&Cs. (2019B, 18 Temmuz). *Behavioural Insights Team*. <https://www.bi.team/blogs/terms-conditions-apply/> adresinden edinilmiştir.

The behavioural science of online harm and manipulation, and what to do about it. (2019A, 15 Nisan). *Behavioural Insights Team*. <https://www.bi.team/publications/the-behavioural-science-of-online-harm-and-manipulation-and-what-to-do-about-it/> adresinden edinilmiştir.

The Xinjiang Data Project. *Australian Strategic Policy Institute*. <https://xjdp.aspi.org.au/map/>

Tokgöz Şahoğlu, C. (2020). Covid-19 ile mücadelede kurumsal gözetimin kurumsallaşması. *Kültür ve İletişim*, 23 (2), 310-341.

Topcu, N. (2020). Orwell’in 1984’ü Çin’de gerçek mi oluyor? sosyal kredi sisteminin geçmişi, bugünü ve geleceği. *Journal of Human and Social Sciences*, 3 (2), 684-695.

Uncu, G. (2020). Modern Dünyanın Panoptikonları: fordist üretim ve bio-iktidar bağlamında charlie chaplin’in ‘modern zamanlar’ film incelemesi. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, (4): 145-158.

Uygulamaların hangi verilerimize ulaştığı listelendi. (2022, 8 Mayıs). *Independent*. <https://www.indyurk.com/node/506951/ya%C5%9Fam/uygulamalar%C4%B1n-hangi-verilerimize-ula%C5%9Ftu%C4%B1%C4%9F%C4%B1-listelendi> adresinden edinilmiştir.

Vice President Mike Pence's Remarks on the Administration's Policy Towards China. (2018, 4 Ekim). *Hudson Institute*. <https://www.hudson.org/events/1610-vice-president-mike-pence-s-remarks-on-the-administration-s-policy-towards-china102018> adresinden erişilmiştir.

Walt, S. M. (1991). The renaissance of security studies. *International Studies Quarterly*, 35 (2), 211-239.

Wang, M. (2018, 9 Eylül). “Eradicating Ideological Viruses” China’s Campaign of Repression Against Xinjiang’s Muslims. *Human Rights Watch*. <https://www.hrw.org/report/2018/09/09/eradicating-ideological-viruses/chinas-campaign-repression-against-xinjiangs> adresinden edinilmiştir.

Weaver, O. (1995). Securitization and desecuritization. In Lipschutz, R. D. (Ed.). *On security* (pp. 46-87). New York: Columbia University Press.

Wolfers, A. (1952). “National security” as an ambiguous symbol. *Political Science Quarterly*, 67(4), 481-502.

